

ДІАЛЕКТИЧНИЙ ТА ІСТОРИЧНИЙ МАТЕРІАЛІЗМ У СТРУКТУРІ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ЯК ФІЛОСОФСЬКОГО ВЧЕННЯ Й ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДОКТРИНИ

Вячеслав Вілков, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Київ, Україна) <https://orcid.org/0000-0002-3542-0756>
e-mail: tvvvilkof59@gmail.com

Анотація

У статті представлені результати дослідження специфіки застосування В.І. Леніним та Й.В. Сталіним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, детально висвітлено сталінське розуміння й тлумачення суті та функцій цих двох основних блоків аксіоматики марксистсько-ленінської філософії, які були запропоновано в його нарисі-статті «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що увійшла до складу видання «Короткий курс історії ВКП(б) (перше видання – у 1938 році) і до 11-ї збірки його праць, лекцій, статей, виступів тощо під назвою «Питання ленінізму» (уперше опубліковано в 1939 році).

Запропонований аналіз розкриває сталінське та посталінське розуміння сутності, структури та функцій діалектичного та історичного матеріалізму; їх теоретико-методологічні засади та статус у структурі марксистсько-ленінської філософії; висвітлюється сталінській підхід до розуміння взаємозв'язку марксистської філософії з ідеологічною доктриною компартії СРСР та комуністичним світоглядом. У статті визначені ті суттєві зміни, що відбулись в радянському марксизмі з кінця 1953 року і до кінця 1980-х. Це стосується концептуальної інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму, визнаних у радянські часи як базис та дві основні складові частини марксистсько-ленінської філософії. Окрім цього, висвітлено провідні тенденції, що сформувалися в середовищі радянських науковців 1960–1980-х як нові підходи до розуміння характеру взаємозв'язків марксистсько-ленінської філософії, насамперед діамату та істмату, з компартійною ідеологією й тими галузями суспільствознавства (насамперед «науковим комунізмом»), які утворювали єдину систему філософського та суспільно-політичного знання, комплекс наук та навчальних дисциплін із загальною назвою «марксизм-ленінізм». Схарактеризовано основні тенденції посталінської доби в тлумаченні ідейно-теоретичної та методологічної ролі діалектичного та історичного матеріалізму, їх статусу в структурі радянської філософії та суспільствознавства, а також специфіки корекції їх ідеологічного та світоглядного призначення протягом другої половини ХХ ст.

У межах такого аналізу виявлено й узагальнено висвітлені парадигмальні наративи, які задекларували українські дослідники пострадянської доби для оцінки ролі праць В.І. Леніна і, особливо, Й.В. Сталіна («Про діалектичний та історичний матеріалізм») в появі фундаментальних проблем і негативних процесів у процесі розвитку філософської й суспільно-політичної думки в СРСР за весь постсталінський період історії.

Основними методами дослідження стали системний, компаративний, дискурсивний, контент-аналізу, приписи сцієнтизму й принципу історизму.

Особливу актуальність матеріал статі може мати для науково виваженого, ідеологічно неангажованого, адекватного осмислення історії й логіки розвитку філософської й суспільно-політичної думки як у Радянському Союзі, так і в Україні доби незалежності.

Ключові слова: діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, науковий комунізм, марксизм-ленінізм, марксистсько-ленінська філософія, радянські соціально-політичні дослідження, В. Ленін, Й. Сталін.

Отримано: 14.12.2020

Ухвалено до друку: 22.02.2021

Опубліковано: 26.02.2021

Вілков В. (2021). Діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксизму-ленінізму як філософського вчення й політико-ідеологічної доктрини. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія*, 1(4), 113-139. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-12/12>

Вступ

У статті представлені результати дослідження специфіки застосування В.І. Леніним та Й.В. Сталіним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, детально висвітлено сталінське розуміння й тлумачення суті та функцій цих двох основних блоків аксіоматики марксистсько-ленінської філософії, які були запропоновано в його нарисі-статі «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що увійшла до складу видання «Короткий курс історії ВКП(б) (перше видання – у 1938 році) і до 11-ї збірки його праць, лекцій, статей, виступів тощо під назвою «Питання ленінізму» (уперше опубліковано в 1939 році).

Запропонований аналіз розкриває сталінське та посталінське розуміння сутності, структури та функцій діалектичного та історичного матеріалізму; їх теоретико-методологічні засади та статус у структурі марксистсько-ленінської філософії; висвітлюється сталінській підхід до розуміння взаємозв'язку марксистської філософії з ідеологічною доктриною компартії СРСР та комуністичним світоглядом. У статті визначені ті суттєві зміни, що відбулись в радянському марксизмі з кінця 1953 року і до кінця 1980-х. Це стосується концептуальної інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму, визнаних у радянські часи як базис та дві основні складові частини марксистсько-ленінської філософії. Окрім цього, висвітлено провідні тенденції, що сформувалися в середовищі радянських науковців 1960–1980-х як нові підходи до розуміння характеру взаємозв'язків марксистсько-ленінської філософії, насамперед діамату та істмату, з компартійною ідеологією й тими галузями суспільствознавства (насамперед «науковим комунізмом»), які утворювали єдину систему філософського та суспільно-політичного знання, комплекс наук та навчальних дисциплін із загальною назвою «марксизм-ленінізм». Схарактеризовано основні тенденції посталінської доби в тлумаченні ідейно-теоретичної та методологічної ролі діалектичного та історичного матеріалізму, їх статусу в структурі радянської філософії та суспільствознавства, а також специфіки корекції їх ідеологічного та світоглядного призначення протягом другої половини ХХ ст.

У межах такого аналізу виявлено й узагальнено висвітлені парадигмальні наративи, які задекларували українські дослідники пострадянської доби для оцінки ролі праць В.І. Леніна і, особливо, Й.В. Сталіна («Про діалектичний та історичний матеріалізм») в появі фундаментальних проблем і негативних процесів у процесі розвитку філософської й суспільно-політичної думки в СРСР за весь постсталінський період історії.

Основними методами дослідження стали системний, компаративний, дискурсивний, контент-аналіз, приписи сцієнтизму й принципу історизму.

Особливу актуальність матеріал статі може мати для науково виваженого, ідеологічно неангажованого, адекватного осмислення історії й логіки розвитку філософської й суспільно-політичної думки як у Радянському Союзі, так і в Україні доби незалежності.

Ключові слова: діалектичний матеріалізм, історичний матеріалізм, науковий комунізм, марксизм-ленінізм, марксистсько-ленінська філософія, радянські соціально-політичні дослідження, В. Ленін, Й. Сталін

Вступ

Для представників професійних філософських спільнот незалежних держав, які раніше включно з УРСР утворювали Радянський Союз, найактуальнішим, таким, що став фактично визначальним в умовах докорінного реформування системи філософського знання й пізнання як процесу переходу від її державно-інституціоналізованої, ортодоксальної, комуністично-

ідеологізованої моделі радянського марксизму (марксизму-ленінізму) до деідеологізованого, раціонально-критичного способу теоретичного мислення й концептуалізацій, які відповідали б класичним завданням і критеріям світової й західноєвропейської філософської традиції, виявився комплекс проблем, без вирішення яких радикальне оновлення типу й цілей філософських та соціально-політичних розвідок (у тому числі й так звана декомунізація) було б неможливим.

До фундаментальних, суперечливих питань, які стали вихідними при створенні системи координат, ідейної платформи в розвитку філософії та соціально-політичних досліджень в Україні після 1991 року можна віднести ті, які стосуються насамперед того, чи була власне філософія в умовах радянської соціально-політичної системи. Відповідно виникають і актуалізуються питання про те, якою вона була. Чи можна її вважати самодостатнім феноменом із власним предметним полем, методологією, джерелом саморозвитку, незалежно від аксіоматики з праць класиків марксизму (цієї ідейної платформи чи «кредо» офіційної радянської, марксистсько-ленінської філософії) і диктатури формальних та неформальних «керівних вказівок», сукупності всіх тих інститутів, принаймні у межах академічної науки й вишив у Радянському Союзі, що її розробляли, модернізували, уніфікували, запроваджували, поширювали, ідеологічно контролювали.

Причому, як довела історія трьох пострадянських десятиріч, серед комплексу проблемних питань історико-філософських реконструкцій феномену «марксистсько-ленінська філософія» найбільшого значення й гостроти набули ті, які пов'язані з оцінкою сутності, суспільно-політичної й теоретичної ролі марксистсько-ленінської спадщини. Тобто ключових ідей, методологічних установок, загальних філософських та політико-філософських постулатів, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом. А головне – критичного переосмислення специфіки й наслідків подальшого розвитку вчення основоположників марксизму такими його російсько-радянськими послідовниками, як В.І. Ленін та Й.В. Сталін. Адже саме їхні інтерпретації базових постулатів із праць Маркса й Енгельса, а також власні ідейно-теоретичні новації на десятиріччя перетворювалися для контрольованої державою наукової діяльності філософської спільноти в СРСР на канонічні, абсолютно вірні, системотворчі й безсумнівні *як релігійні догмати* (див., зокрема, Журавлев). Загалом на такі, які можна назвати метапарадигмальними. У різні періоди з кінця 1930-х і до середини 1980-х насамперед тлумачення радянськими класиками *діалектичного та історичного матеріалізму* імперативно визначали концептуальні й методологічні засади, головні функції філософського знання й пізнання. Вони жорстко зумовлювали їх ідеологічні завдання й світоглядні цінності, слугували абсолютним критерієм істинності філософських ідей та узагальнень, змістовно й структурно забезпечували відтворення й припустимі межі модернізації всієї системи гуманітарної науки, освіти, а також політичної пропаганди в Радянському Союзі й навіть частково вплинули на розвиток філософської думки вже в незалежній Україні (див. зокрема: Білий, 2009: 22; Єрмоленко, 2003: 131; Мінаков, 2009: 213-226; Лісовий, 2008: 554-555, 566; Лой, 2009: 26-28; 23, Лютій, 2009: 29-30; Хома, 2009: 38).

Інтерпретація діалектичного та історичного матеріалізму В.І. Леніном та Й.В. Сталіним

Отже, насамперед треба зазначити, що неправомірно не лише ототожнювати «радянську філософію», «марксизм-ленінізм» чи «радянський марксизм», а точніше весь комплекс філософського й суспільно-політичного знання та пізнання, що існував у СРСР (особливо у другій половині ХХ століття), з офіційною ідеологічною доктриною КПРС або ж із подібних концептуальних позицій розглядати функції радянської філософії, а й безпідставно ставити знак рівності між нею й «діалектичним та історичним матеріалізмом». (Про багатоетапність, структурну багаторівневість та змістовне багатство тематики й проблематики марксистсько-ленінської філософії різних історичних періодів (див., зокрема: Мінаков, 2009).

Що стосується В.І. Леніна, який нібито, за оцінками відомого українського філософа В.І. Гусева, **«оголосив, що філософією марксизму є діалектичний та історичний матеріалізм**

(виділено нами. – В. В.)» (Гусев, 2009: 20), то він ніколи не зводив своє розуміння філософії марксизму до таких відносно самостійних – вже для радянської філософії другої половини ХХ століття – блоків аксіоматики, як «історичний та діалектичний матеріалізм». Ленін майже не вживав таких концептів. Серед величезної кількості його творів (останнє, п'яте, видання в СРСР їх повного зібрання російською мовою, що виходило наприкінці 1970-х, нараховує 55 томів) **фактично є лише декілька невеликих публікацій**, де Ленін безпосередньо оперує поняттями «діалектичний» та «історичний матеріалізм» як загальними категоріями для позначення сукупності фундаментальних і взаємопов'язаних ідей, що характеризують марксизм як нове, суто матеріалістичне й революційне філософське вчення. Це насамперед «Три джерела і три складові частини марксизму», «Карл Маркс», «Про відношення робітничої партії до релігії».

Ідеться і про фундаментальні марксистські ноумени, рамкові інструментальні поняття, і про всю творчо побудовану в сотнях різноманітних праць К. Маркса, Ф. Енгельса та самого В.І. Леніна цілісну філософську теоретичну модель матеріалістичного та діалектичного тлумачення природи, суспільства і його історії, свідомості, пізнання і т. ін., а також законів їх розвитку, яку за радянських часів було тематично структуровано й поділено (певною мірою починаючи з Й.В. Сталіна) на «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, до яких радянські філософи додали ще й системотворче, раз і назавжди жорстке структуру вальне кліше, що ці «матеріалізми» – «дві основні складові марксистсько-ленінської філософії».

Аналізуючи появу в марксизмі термінів-концептів «діамат» та «істмат» (у радянській філософській науковій і освітній літературі типові скорочені назви), треба нагадати, що В.І. Ленін як марксист ідейно, ідеологічно та світоглядно сформувався у тому числі на працях Г.В. Плеханова, надзвичайно високо цінував їх¹², тривалий час активно співпрацював із ним, постійно полемізував на політико-філософські теми; і хоча іноді й оперував поняттями «діалектичний матеріалізм», але повністю не перейшов на плеханівську філософську мову, не перейняв цілком його категоріальний апарат марксистського теоретичного мислення¹³. Навіть більше, Ленін, як правило, замість того, щоб наполягати на тому, що філософія марксизму є «діалектичним матеріалізмом» (як це було у Плеханова), найчастіше підкреслював лише те, що вона є матеріалістичною й діалектичною.

Так ось, з'ясовуючи ленінську систематизацію марксистських уявлень про розвиток природи та суспільства, а отже, й застосування ним концептів «діалектичний» та «історичний» матеріалізм, звернімося, зокрема, до специфіки структури та лексики статті «Три джерела і три складові частини марксизму» (уперше опублікована в щомісячному більшовицькому теоретичному легальному журналі «Просвіта» в 1914 році). У ній Ленін на концентроване пояснення філософської суті діамату та істмату (в радянському їх розумінні та класифікації) відвів лише третину обсягу матеріалу (у 23-му томі це дві сторінки, ще на чотирьох українською лаконічно розкриваються базові ідеї марксистської економічної та політичної – соціалістичної – теорії).

У вступі лідер і один із головних теоретиків та ідеологів РСДРП(б) узагальнено обов'язково зазначив, що вчення Маркса «виникло як пряме і безпосереднє продовження вчення найвидатніших представників філософії, політичної економії та соціалізму» (Ленін, 1960: 40).

¹² Зокрема, він (1921) категорично заявив, що «неможливо стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати – саме вивчати – усе, що написано Плехановим із філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму» (цит. за: Чагин, 1956: 28), а в 1922 році за пропозицією безпосередньо Леніна Наукова бібліотека Інституту К. Маркса і Ф. Енгельса приступила до багатотомного видання «Творів» Г.В. Плеханова.

¹³ Щодо історії цього процесу, то відносно точною можна визнати оцінку видатного українського філософа В. С. Лісового, який зазначив: «Основними джерелами діалектичного матеріалізму були передусім праці Ф. Енгельса „Людвіг Фейєрбах і кінець німецької класичної філософії“, „Анти-Дюрінг“ та „Діалектика природи“». Причому український історик філософії підкреслив: «**Термін „діалектичний матеріалізм“ запроваджений російським марксистом Георгієм Плехановим (1857–1918) (Енгельс використовував поняття „сучасний матеріалізм“, „матеріалістична діалектика тощо“).** Проте, продовжив він: «**Основну роль у тлумаченні (тобто, як стверджується, саме «у тлумаченні»). – В. В.) діалектичного матеріалізму відіграв В. Ленін, який наголосив на ролі практики як критерію істини, трансформував принцип класовості у принцип партійності.** Загалом він поєднав елементи догматизму з релятивізмом, а також кон'юнктурним і цинічним практицизмом. Відхід від принципу партійності кваліфікували як „протягування“ ідеалізму, „попівщини“, зраду „інтересів пролетаріату“ (виділено нами. – В. В.)» (Лісовий, 2008: 561–562). Оцінюючи ж роль Сталіна в розвитку марксизму радянської доби, український філософ заявив, що той «**посилив канонізацію діалектичного матеріалізму, який під назвою „марксизм-ленінізм“ перетворився на ортодоксальний різновид марксизму (виділено нами. – В. В.), своєрідне врівнення з крайньою нетерпимістю до будь-яких ідеологічних „відхилень“**» (Лісовий, 2008: 562).

Потім він підкреслив, що: «Філософія марксизму є *матеріалізм*». «Маркс і Енгельс, – написав Ленін, пояснюючи своє бачення суті та логіку створення марксистської теорії, – найрішучішим чином відстоювали філософський матеріалізм і неодноразово роз'яснювали глибоку помилковість усіляких ухилень від цієї основи. Найбільш ясно й детально викладено їхні погляди у творах Енгельса „Людвіг Фейербах“ і „Спростування Дюринга“...». А далі Ленін якраз і робить чіткий теоретичний наголос: «Але Маркс не зупинився на матеріалізмі XVIII століття, а зрушив філософію вперед. Він збагатив її надбаннями німецької класичної філософії, особливо системи Гегеля, яка, у свою чергу, привела до матеріалізму Фейербаха. Головне з цих надбань – *діалектика*, тобто вчення про розвиток у його найбільш повному, глибокому і вільному від односторонності вигляді, вчення про відносність людського знання, що дає нам відображення матерії, яка вічно розвивається. Новітні відкриття природознавства – радії, електрони, перетворення елементів – чудово підтвердили **діалектичний матеріалізм Маркса** (виділено нами. – В. В.), усупереч ученням буржуазних філософів із їхніми „новими“ поверненнями до старого і гнилого ідеалізму» (Ленін, 1960: 43-44).

У статті Леніна «Карл Маркс» (писати її він почав ще в 1913 році для найпопулярнішого за тих часів у Російській імперії енциклопедичного словника «Гранат»; її неповний варіант опубліковано в ньому в 1915 році, а в завершеному вигляді статтю видано окремою брошурою в 1918-му) структурні джерела і блоки марксистського філософського вчення висвітлюються більш розгорнуто, деталізуються конкретно-історично й системно (проте, нагадаємо, що невеликі ленінські підрозділи, у яких розкриваються суть і новації філософії Маркса, марксизму загалом, називаються не «діамат» чи «істмат», а «Філософія марксизму», «Діалектика», «Матеріалістичне розуміння історії»).

У роботі «Карл Маркс» Ленін із самого початку вже традиційно констатував: «*Марксизм* – система поглядів і вчення Маркса. Маркс був продовжувачем і геніальним завершувачем трьох головних ідейних течій XIX століття, належних трьом найпередовішим країнам людства: класичної німецької філософії, класичної англійської політичної економії і французького соціалізму (у зв'язку з французькими революційними вченнями взагалі)» (Ленін, 1977: 50). Утім, у цій статті поняття «діалектичний матеріалізм» Ленін вживає лише один раз і тільки в контексті оцінки Енгельсом статусу й призначення філософії в тих умовах, коли сучасний йому матеріалізм став по суті «діалектичним». Використовуючи фрагмент із праці Ф. Енгельса «Анти-Дюринг», Ленін зазначив: «**Діалектичний матеріалізм** (виділено нами. – В. В.) „не потребує ніякої філософії, що стоїть над іншими науками“. Від колишньої філософії залишається „вчення про мислення і його закони – формальна логіка й діалектика“» (Ленін, 1977: 54). Наступне важливе Енгельсове твердження: «Все інше входить до позитивної науки про природу і суспільство», яке фактично й розкриває суть його постулату про новий статус, предметне поле та головні завдання вже «діалектичної філософії» – Ленін чомусь знімає.

Відтворимо ще два невеликих фрагменти з іншої статті, «Про відношення робітничої партії до релігії» (1909), написаної російським послідовником К. Маркса і Ф. Енгельса, яка передувала роботі «Три джерела і три складові частини марксизму» й у якій теж інтерпретаційно вживаються лексеми/поняття «діалектичний та історичний матеріалізм». Перший: «Соціал-демократія буде все своє світобачення на науковому соціалізмі, тобто на марксизмі. **Філософською основою марксизму, як неодноразово заявляли і Маркс, і Енгельс, є діалектичний матеріалізм**, що повною мірою сприйняв історичні традиції матеріалізму XVIII століття у Франції та Фейербаха (перша половина XIX століття) у Німеччині, – матеріалізму безумовно атеїстичного, рішуче ворожого до будь-якої релігії (виділено нами. – В.В.)» (Ленін, 1980: 415).

Другий фрагмент. «Марксизм, – підкреслив В.І. Ленін, – є матеріалізм. Сам по собі він так само нещадно ворожий до релігії, як матеріалізм енциклопедистів XVIII століття чи матеріалізм Фейербаха. Це безсумнівно. Але **діалектичний матеріалізм Маркса й Енгельса** (виділено нами. – В. В.) іде далі енциклопедистів та Фейербаха, застосовуючи матеріалістичну філософію до галузі історії, до галузі суспільних наук (Ленін, 1980: 418).

Ситуація з концептом «історичний матеріалізм» багато в чому аналогічна ситуації з ленінським терміном/поняттям «діалектичний матеріалізм». Хоча, безумовно, іноді В.І. Ленін

ним оперує. Утім, за Леніним, *історичний матеріалізм* – це не стільки одна з двох основних частин марксистської філософії, поряд із матеріалізмом діалектичним, скільки «матеріалістичне розуміння історії», на відміну від «ідеалістичного розуміння» всією попередньою філософською думкою генези суспільства, його структури, рушійних сил та закономірностей суспільно-історичного процесу, ролі в ньому духовних чинників (різноманітних форм суспільної свідомості, ідей, ідеологій тощо).

Для коректності нашого аналізу й оцінок процитуємо ленінське пояснення із статті «Три джерела і три складові частини марксизму» без будь-яких текстових винятків, що дає змогу отримати чітке уявлення про те, як В.І. Ленін роз'яснював змістовне наповнення концепту «*історичний матеріалізм*». «Поглиблюючи і розвиваючи філософський матеріалізм, Маркс, – констатував лідер російських соціал-демократів, – довів його до кінця, поширив його пізнання природи на пізнання людського суспільства. Найбільшим завойованням наукової думки виявився *історичний матеріалізм* Маркса. Хаос і свавілля, що панували досі в поглядах на історію й на політику, замінила разюче цільна й струнка наукова теорія, яка показує, як із одного укладу життя розвивається, внаслідок зростання продуктивних сил, інший, вищий, – із кріпацтва, наприклад, виростає капіталізм.

Так само, як пізнання людини відображає природу, яка існує незалежно від нього, тобто матерію, що розвивається, *суспільне пізнання* людини (тобто різні погляди і вчення філософські, релігійні, політичні тощо) відображає *економічний лад* суспільства. Політичні установи є надбудовою над економічним базисом. Ми бачимо, наприклад, як різні політичні форми сучасних європейських держав слугують зміцненню панування буржуазії над пролетаріатом.

Філософія Маркса є закінченим філософським матеріалізмом, який дав людству великі знаряддя пізнання, а робітничому класу-особливо» (Ленін, 1960: 44).

Ось майже і все основне у плані структури марксистської філософської теорії та її ключових категорій), що безпосередньо говорить про «*діалектичний*» та «*історичний*» *матеріалізм* у працях російсько-радянського класика марксизму В.І. Леніна, яким для них (до речі, базових вже для радянської моделі марксизму-ленінізму в усіх її іпостасях) не запропоновано ніякого чіткого фіксованого концепту, а окремої дефініції й поготів. Існують лише лаконічні теоретико- методологічні й політико-ідеологічні інтерпретації з використанням відповідних понять.

Що стосується І.В. Сталіна, то його теж некоректно звинувачувати в ототожненні цих двох базових (особливо для радянської філософії другої половини ХХ століття) складових марксистської філософії з нею загалом. Подібного немає навіть у «Короткому курсі історії ВКП(б)» (1938 р.)¹⁴, у якому вперше і з'явився розділ під назвою «Про діалектичний та історичний матеріалізм». Матеріал із такою ж назвою та змістом було також опубліковано 12 вересня 1938 року окремою статтею у партійній газеті «Правда». Причому за життя Сталіна в його «Зібрання творів» (почали публікувати в 1946 році, видано лише 13 томів) стаття не ввійшла. Її включили в 14-й том і надрукували в РФ тільки в 1997 році.

Тут слід окремо зазначити, що всі пострадянські українські дослідники, звинувачуючи Сталіна в тому, що його нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм» став головною причиною того, що радянська марксистсько-ленінська філософія з кінця 1930-х стала «*догматичною*», «*вульгарно-схематичною*», «*схоластичною*», «*примітивною*», «*недідздатною до творчого розвитку*», «*квазімисленням*», «*антимисленням*», виконувала *насамперед функцію «охоронно-репресивну»* або «*формування покірливого світогляду*», була «*суто ідеологічно заангажованою*», відстоюючи «*принцип партійності*», покірно слугувала виключно компартійним інтересам і цілям, забезпечувала апологію політики партії, а в якості світоглядних уявлень, системи цінностей мала виконувати роль своєрідних «*догматів комуністичної віри*»,

¹⁴ Славнозвісний «Короткий курс історії ВКП(б)», що включав нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм» до 1956 року, із деякими несуттєвими змінами було перекладено 67 мовами, а його загальний тираж сягав 43 мільйонів примірників. Щодо категоріального апарату й структури сталінського нарису-статті підкреслимо, що Сталін, хоча й дає розгорнуте визначення поняттям діалектичного та історичного матеріалізму, але безпосередньо використовує лише поняття «історичний матеріалізм» (це третя частина/розділ у тексті). А те, що він визначає як «діалектичний матеріалізм», характеризується у першому та другому розділах нарису. Їхні назви – «Марксистський діалектичний метод» і «Марксистський філософський матеріалізм». Таким чином, крім фрагмента з дефініцією, поняттям «діалектичний матеріалізм» Сталін фактично не оперує.

«світської релігійної доктрини» і т.ін., – *згадують тільки* «Короткий курс історії ВКП(б)», де він уперше з'явився.

Внаслідок такого дискурсивного стану, сформованого численними публікаціями пострадянських дослідників історії радянської філософської думки, складається враження, що принаймні в період 1920-1930-х у Сталіна ніяких інших науково-філософських праць не було, а сам він як теоретик марксизму «вийшов у тираж», стагнував, остаточно перетворився виключно на головного партійного й державного діяча СРСР, до кола інтересів якого зовсім не входили ідейно-теоретичні проблеми й питання розвитку марксистсько-ленінського вчення, *яке охоплює теоретичне* філософське розуміння й пояснення дійсності, концептуальні моделі суспільно-політичних та політико-економічних процесів.

Підсиленню вищезазначеного уявлення безпосередньо сприяє те, що ніхто з українських істориків філософії часів незалежності *не згадує* (панівна більшість серед них, скоріше за все, може, й не знає) ні змісту сталінських праць, що увійшли до зібрання його «Творів», ні те, що його нарис-статтю «Про діалектичний та історичний матеріалізм» було надруковано в 1939 році в *одинадцятому*, останньому, його збірнику під назвою «Питання ленінізму». В 1945 та 1952 роках Інститут Маркса – Енгельса – Леніна перевидав його. «Питання ленінізму» були своєрідним, але, що важливо, змістовно мінливим зібранням «Творів» Сталіна, який на відміну від більшості видатних російських революціонерів, лідерів РСДРП-ВКП(б) після 1917 року до 1946 року відмовлявся від компонування й публікації своїх праць у окремому багатотомному виданні, яке класично йменується зібранням «Творів».

Замість класичного, традиційного, але «статично-консервативного підходу» до публікації своїх ідей та теоретичних розробок Й.В.Сталін застосував новаційний, «динамічний», «рухливий».

Збірки «Питання ленінізму» нагадували повне чи неповне «Зібрання творів». Проте до кожної наступної з них (перша вийшла у 1926 році) включалися праці, зміст та ідеї яких мали велике концептуальне чи практичне значення для поточного моменту й найближчих перспектив, а виключалися ті, які втрачали свою актуальність. Збірки вмщували різноманітні за тематикою сталінські теоретичні праці й лекції (головні серед них – «Про основи ленінізму»¹⁵, прочитані у Свердловському університеті в 1924 році, – як цілісна публікація вона була в усіх виданнях «Питань ленінізму»); статті, тексти виступів, інтерв'ю тощо, присвячені висвітленню фундаментальних чи першочергових ідеологічних, політичних, конституційно-правових, економічних, соціальних, духовно-культурних і т.ін. проблем, теоретичних питань розвитку марксистської філософії. Містив він і «Звітні доповіді» на з'їздах компартії Радянського Союзу. Такі звітні доповіді – традиційний обов'язок Генеральних секретарів радянської компартії. Вони готувалися й писалися не так, як це робилося у післясталінську добу, починаючи з Хрущова: протягом кількох тижнів спеціально утвореними тимчасовими колективами з науковців та партійних ідеологів, усіляких «спічрайтерів», – а персонально самим Генсеком (тобто спочатку Леніним, а потім Сталіним). У «Доповідях» давався концентрований, детальний і ретельний аналіз процесів (їх позитиву й негативу, особливо критичних помилок), внутрішньої державної політики у всіх сферах розвитку СРСР; пропонувалася політико-ідеологічна й соціально-економічна стратегія й тактика діяльності компартії та органів державної влади всіх рівнів, визначались їхні програмні цілі та завдання, включно з теоретичними оцінками логіки політичної та ідеологічної боротьби у ході побудови соціалістичного ладу в країні; розглядалася геополітична ситуація, її тенденції.

Таким чином, якщо не обмежуватися визнанням лише факту видання нариса «Про діалектичний та історичний матеріалізм» в «Короткому курсі історії ВКП(б)», а враховувати сукупність, зміст, багатство проблематики та рівень її аналізу в численних працях, що належали авторству Й.В.Сталіна (у тому числі дискурсивну варіативність згаданого нариса в комплексі різноманітних сталінських збірок), то стане очевидним, що його ідейно-теоретична спадщина, включно з філософською, ступінь і глибина обізнаності з численними проблемами свого часу не

¹⁵ Тут, до речі. Сталіним запропоновано несподіване для радянських ідеологічних ортодоксів визначення ленінізму: «Поєднання російського революційного розмаху з американською діловитістю – у цьому суть ленінізму у партійній і державній роботі» (Сталин, 1952: 188).

обмежуються тільки роз'ясненням того, чим є діалектичний та історичний матеріалізм у структурі марксистсько-ленінської філософії, в радянському марксизмі першої половини ХХ століття.

Відразу після смерті Сталіна його стаття «Про діалектичний та історичний матеріалізм», як абсолютно правильно зазначив М.В. Попович, **«через її жахливу порівняно з „першоджерелами“ банальність не могла слугувати марксистським філософським богослов'ям і була негайно забута (виділено нами. – В. В.)» (Попович, 2009: 8).**

Доволі наочний і переконливий факт, що підтверджує вище сказане українським філософом, – видання праці під назвою «Диалектический материализм» (кінець 1953 року, за загальною редакцією майже першої особи в системі філософської академічної науки того часу, Г.Ф. Александрова)¹⁶, де у вступному зверненні колективу авторів написано, що «Інститут філософії АН СРСР ставив завдання дати книгу, яка могла б слугувати посібником для тих, хто вивчає основи марксистсько-ленінської філософії (виділено нами. – В. В.). Тематично книга побудована відповідно до нинішньої чинної програми курсу діалектичного матеріалізму у вищих навчальних закладах» (Диалектический материализм, 1953: 3).

Так ось, у тексті цього видання (майже 500 сторінок), яке покликане виконувати функцію еталонного варіанту підручника, є лише одне невелике пряме цитування сталінського «Короткого курсу» (хоча визначення діамату та істмату – без посилання на Сталіна – з нього відвоюється). Водночас сукупне цитування публікацій представників природознавства, таких, наприклад, як І.В. Мічурін, І.П. Павлов, С.І. Вавилов, Д.І. Менделєєв, К.А. Тімірязєв, практично дорівнює кількості всіх посилань на Й.В. Сталіна (їх 14). Дуже багато цитується Ф. Енгельс, його класичні філософські роботи «Діалектика природи» і «Анти-Дюрінг» (значно менше посилань на К. Маркса, але цитуються його ґрунтовні філософські та економічні праці), а також В.І. Ленін. Особливо його «Філософські зошити». Що, до речі, не було характерно для радянських підручників із філософії сталінської доби.

Сьогодні проблематично, складно з'ясувати, коли та ким створено і вперше впроваджено в радянський філософський дискурс таку популярну серед філософів пострадянської доби міфологему (тим самим і аргументацію для звинувачень), за якою Сталін своїм нарисом «Про діалектичний та історичний матеріалізм» примітивізував філософське вчення марксизму, схематично обмежив його двома матеріалізмами, таким чином визначивши на наступні десятиріччя долю філософії в СРСР, оскільки сталінські праці ніяких підстав для такого висновку не дають. До того ж Й.В. Сталін не був кабінетним ученим, не займався абстрактним філософським теоретизуванням. Будь-яка його публікація якщо й містила філософські узагальнення чи аналіз, то завжди була присвячена конкретним цілям і актуальним завданням практичної політичної та ідейної боротьби свого часу. Відповідно до мети й точно визначався тип видання (газета, журнал, брошура, книга), а також час друкування підготовленого тексту.

Сказане стосується й своєрідного філософського «додатка» (певної марксистсько-ленінської філософської «пропедевтики»), який було включено лише як *один із параграфів до четвертої глави*¹⁷ надрукованого в 1938 році посібника «История Всесоюзной Коммунистической партии

¹⁶ Його авторству належить перший персональний, ґрунтовний радянський підручник із історії філософії («История западноевропейской философии»). Перше його видання було на початку, друге – в середині 1946 року. Г.Ф. Александров на той час був начальником управління відділом пропаганди та агітації ЦК ВКП(б); за підручник отримав Сталінську премію; з жовтня – дійсний член АН СРСР; у вересні 1947 року його призначили директором Інституту філософії АН СРСР, а управління відділом очолив майбутній головний ідеолог ВКП(б) – КПРС і наглядач за «ідейною чистотою марксизму-ленінізму» в Радянському Союзі А.М. Суслов (щодо особистої, вкрай негативної ролі Суслова в стагнації та радикальній ідеологізації радянського марксизму, марксизму-ленінізму див., зокрема: Журавлев). Александрівський підручник з 1940-х до 1970-х був своєрідною радянською історико-філософською класикою, найбільш масштабним і фундаментальним освітньо-аналітичним виданням для вивчення історії зарубіжної філософії від Стародавньої Греції до (включно) вчення К. Маркса і Ф. Енгельса. Особливості термінології, використання марксистських першоджерел і цитати Александрова характеризуються тим, що хоча він і зазначає, що Маркс і Енгельс, Ленін і Сталін створювали «діалектичний та історичний матеріалізм, економічне вчення, науковий соціалізм» (Александров, 1946: 475), але Маркса й Енгельса оцінює здебільшого як «**основоположників наукового світогляду робітничого класу**». У тексті своєї «Історії» Александров – окрім «Висновків» – мало вживає поняття «діалектичний» та «історичний матеріалізм», цитує переважно праці Маркса, Енгельса й Леніна, значно менше – Сталіна. Причому посилається на сталінський нарис «Про діалектичний та історичний матеріалізм», не той що був включений до «Короткого курсу історії ВКП(б)», а опублікований у одинадцятій сталінській збірці «Питання ленінізму» (1946), а також на інші сталінські праці, які містилися в його зібранні «Творів».

¹⁷ *Глава IV (чотири параграфи)* присвячена розгляду та оцінці історії російської соціал-демократичної, а потім і радянської компартії 1908–1912 років, в яку і включено параграф «Про діалектичний та історичний матеріалізм», що міститься після параграфа, в

(большевиків). Краткий курс» (за редакцією комісії ЦК ВКП(б), схвалено ЦК ВКП(б), 6 мільйонів екземплярів), що протягом двох десятиріч, як мінімум, виконував функцію офіційної партійної версії історії російсько-радянської компартії кінця XIX – першої третини XX століття й роз'яснював багато аспектів і напрямів її політики щодо створення та розбудови соціалізму в Радянському Союзі.

Проте поява такої філософської «пропедевтики», адаптованого викладу *саме системи базових філософських постулатів марксизму* для радянського курсу історії комуністичної партії не випадкова. Його мета й завдання – дати (точніше, запропонувати) неосвіченій більшості громадян СРСР кінця 1930-х марксистську філософську модель, теоретико-методологічну платформу, однозначні гносеологічні та світоглядні установки для розуміння таких позицій: сутності марксистського матеріалістичного світогляду та компартійної ідеології; об'єктивної та суб'єктивної логіки, а також спрямованості всесвітньої історії людства; взаємозв'язку, характеру і змісту закономірностей економічної, політичної та духовної сфер суспільного буття; ролі рушійних сил і значення суб'єктивних чинників (ідей, ідеологій, учень, загалом – усіх форм суспільної свідомості й пізнавальної діяльності)¹⁸ у суспільно-історичному процесі; передумов, детермінант і безпосередніх причин докорінних революційних перетворень, включно з соціалістичною революцією, руйнуванням капіталістичного ладу та побудовою соціалізму.

Загалом в СРСР того часу за допомогою такої єдиної, цілісної соціально-філософської та політекономічної концепції (створеної К. Марксом, Ф. Енгельсом, розвинутої В.І. Леніним), спираючись на марксистську філософську аксіоматику та методологію пізнання (що і є квінтесенцією, першоосновою «діалектичного та історичного матеріалізму»), намагалися переконливо обґрунтувати й висвітлити правильність програм, стратегії, тактики й конкретної практичної діяльності, так само, як ідеології, комуністичної партії – РСДРП(б) й ВКП(б) – до, у ході та протягом перших десятиріч після пролетарської/соціалістичної революції 1917-го. До речі, на абсолютній необхідності такого синтезу, на обов'язковості нерозривної єдності для формування адекватного марксистського розуміння чи бачення історії російської компартії трьох таких елементів: а) **теоретичні імперативні постулати філософії марксизму**, б) **методологія нової історичної науки** (що повинна використовувати як «ключ до вивчення законів історії суспільства» у пізнанні матеріалістичною та діалектичною філософією марксизму загальних закономірностей суспільного розвитку), в) **класово правильне та наукове осмислення положень програм та практики** «політичної діяльності партії пролетаріату» – робить чіткий наголос сам Сталін (див, наприклад: Сталин, 1997: 270-271).

У «пропедевтиці» у межах синтетичного висвітлення філософсько-теоретичних та політико-прикладних проблем, роз'яснення стратегії, ідеології та політики більшовицької партії Сталін дав і критику основних її ідейних опонентів і супротивників (ідеалістів, махістів, фідеїстів, політичних ревізіоністів, опортуністів тощо).

Безсумнівно, що текст сталінського нарису «Про діалектичний та історичний матеріалізм» із його суто освітньо-просвітницьким характером, адаптивним способом, стилем та лексикою викладання матеріалу, обмеженим колом питань не є претензією «вождя народів» на фундаментальне теоретичне дослідження чи філософсько-світоглядні роздуми. Його мета – дати необхідну марксистську філософську базу, схему та загальну методологію лише для засвоєння курсу «Історії партії більшовиків». Тому фактично нарис Сталіна з філософії марксизму, окреслення ним предмета, гносеологічних настанов і аксіоматики «діамату» та «істмату» є концептуальним та методологічним додатком до «Короткого курсу», а його «цільова аудиторія» –

якому в історико-політичному контексті коротко висвітлено декілька ідей праці Леніна «Матеріалізм та емпіріокритицизм». Тому складається враження, що широковідомий сталінський нарис про діамат та істмат розташований якось приховано. Для нього не виділено окремого, статусного місця у тексті «Короткого курсу історії ВКП(б)».

Нині з його змістом параграфу «Про діалектичний та історичний матеріалізм» та повним автентичним текстом книги «Краткий курс истории ВКП(б) (1938)» можна ознайомитися тут: http://www.lib.ru/DIALEKTIKA/kr_vkpb.txt

¹⁸ На підтвердження ідеї про активну роль людської свідомості, що є умовою та запорукою здатності людини до практично-творчої діяльності, до радикального перетворення реалій суспільного буття, Сталін цитує речення з відомого Марксового вислову з «Критики гегелівської філософії права»: **«Зброя критики не може, звичайно, замінити критику зброєю, матеріальна сила повинна бути скинута матеріальною ж силою, але і теорія стає матеріальною силою, як тільки вона опановує масами (виділено нами. – В. В.)»** (див, наприклад: Сталин, 1997: 266).

це не професійна філософська спільнота, а найширший загаль громадян СРСР кінця 1930-х, більшість із яких не лише не мала вищої або середньої спеціальної освіти (як у другій половині ХХ століття), а закінчила декілька (зазвичай 2-3-и) класів школи. Серед них було немало й тих, хто ледве міг читати та писати.

За структурою, змістом та призначенням сталінський нарис можна вважати аналогом ленінських статей «Карл Маркс» та «Три джерела і три складові частини марксизму». У ньому Сталін, як і Ленін, виключно в адаптивній формі, навіть більше, підкреслюючи, що робить це лаконічно та схематично¹⁹, переказує основні положення марксистської діалектико-матеріалістичної філософської моделі природи, пізнання, свідомості, суспільного буття, визначальних детермінант та логіки історичного процесу тощо. Також у тексті часто відтворюються фрагменти праць засновників марксизму та В.І. Леніна, причому останній коротенько цитується лише п'ять разів, тоді як із праць К. Маркса та Ф. Енгельса наведено 22 фрагменти. Більшість із них доволі великі за обсягом. До речі, у тексті свого «нарис» (на відміну від його назви) Сталін, як правило, використовував не поняття «діалектичний» та «історичний матеріалізм», а, подібно до Ф. Енгельса, оперував поняттями «діалектичний метод» та «філософський матеріалізм». Хоча для історико-філософської й ідеологічної чіткості додавав до них визначальне атрибутивне позначення «марксистські». А саме – «марксистський діалектичний метод» та «марксистська матеріалістична філософія».

Не переказуючи весь зміст нарис, нагадаємо, що в ньому одним із першочергових питань було сталінське роз'яснення сутності й пізнавальних можливостей «марксистського діалектичного методу», порівняно з альтернативним йому метафізичним, а також обґрунтування переваг теорії пізнання марксизму-ленінізму, розкриття специфіки його теоретичної моделі природного й соціального світів. У контексті цього І.В. Сталін окремо висвітлив «велике значення поширення положень діалектичного методу» – як фундаменту теорії розвитку, методологічного стрижня марксистського «історичного підходу до суспільних явищ» – «на вивчення суспільного життя, на вивчення історії суспільства». До того ж доводиться й необхідність та ефективність його «застосування у практичній діяльності партії пролетаріату». А зроблено це на основі розкриття матеріалістичної інтерпретації засновниками марксизму трьох гегелівських (потім вже матеріалістично інтерпретованих Енгельсом) всезагальних законів діалектики (закон «єдності та боротьби протилежностей», що пояснює джерела та причини всіякого руху й розвитку: закони «заперечення заперечення» і «взаємного переходу кількісних та якісних змін», що розкривають механізми, спрямованість, поступальність, взаємозв'язок стадій розвитку). Причому Сталін якраз для структуризації й узагальнення суті та інструментальних переваг діалектичного підходу схематично виокремив і сформулював **чотири** «основні риси марксистського діалектичного методу» (див., наприклад: Сталин, 1997: 254-260).

До основних питань сталінської «філософської пропедевтики» до короткого курсу партійної історії відноситься й розкриття «марксистського філософського матеріалізму» як одвічної філософської альтернативи об'єктивному й суб'єктивному ідеалізму у тлумаченні, моделюванні природних процесів, пізнавальної діяльності людини. Тоді як для лаконічного й адаптивного висвітлення цієї проблематики Сталін запропонував **три** «основні риси марксистського філософського матеріалізму». Крім того, цей фрагмент нарис його автор доповнив елементами критики хибності ідей «утопістів, народників, анархістів, есерів» за те, що вони, на «відміну від марксистів-ленінців», «не визнавали первинної ролі умов матеріального життя суспільства» в його розвитку, «будували свою практичну діяльність не на основі потреб розвитку матеріального життя суспільства, а незалежно від них та всупереч їм», тобто «на основі «ідеальних планів» і «всеохоплюючих проектів, відірваних від реального життя суспільства» (див., наприклад: Сталин, 1997: 264-265). З іншого боку, у контексті висвітлення сутності діалектичного методу та істмату, критики ідейних опонентів та ворогів Сталін «проспівав осанну» марксизмові, його безмежним і всепереможним науково-теоретичним і практично-політичним можливостям. «Сила й життєвість марксизму-ленінізму, – проголосив лідер ВКП(б), – полягає в тому, що він спирається

¹⁹ Наведемо його типові лексичні конструкції: «такі коротко основні риси марксистського діалектичного методу», «такі коротко характерні риси марксистського філософського матеріалізму», «ось схематична картина розвитку продуктивних сил» (див., наприклад: Сталин, 1997: 257, 262, 273).

на передову теорію, яка правильно відображає потреби розвитку матеріального життя суспільства, піднімає теорію на належну їй висоту і вважає своїм обов'язком використовувати до дна її мобілізуючу організаційну й перетворювальну силу» (див, наприклад: Сталин, 1997: 266).

Виділений самим Сталіним третій і останній підрозділ його філософської пропедевтики (у межах параграфа) *отримав назву «історичний матеріалізм»*. У ньому, головним чином за допомогою сенсів-значень концептів політекономічної теорії класиків марксизму, що стали фундаментом його соціально-політичної й макросоціологічної теорії (соціальна філософія, філософія історії тощо), таких як «спосіб виробництва», «засоби виробництва», «продуктивні сили», «виробничі відносини» і тому подібне, запропонована, як зазначається, «*схематична картина*» соціально-економічної історії людства «від стародавніх часів до наших днів». Тобто розкривається система постулатів, пропонується загальна схема марксистської матеріалістичної інтерпретації першооснов життєдіяльності суспільства, здебільшого для діалектико-матеріалістичного пояснення його базової структури, причинно-наслідкових взаємозв'язків суспільних підсистем і процесів (економічних, політичних, правових тощо); лаконічно висвітлюється історична логіка розвитку суспільного виробництва від первіснообщинного ладу до розвинутого капіталістичного. Тут також доводиться, що розвиток капіталістичного способу виробництва (насамперед внаслідок розвитку його власних засобів виробництва та продуктивних сил) закономірно й неминуче породжує внутрішні антагоністичні (тобто непримиренні) класові протиріччя, чим створює об'єктивні умови й рушійні сили (клас пролетаріату, його політичні організації та ідеологію) для його знищення як типу соціально-економічної й політичної системи. Таким завершальним етапом, способом і засобом ліквідації капіталістичного економічного та політичного ладу проголошується пролетарська (соціалістична) революція, що стає передумовою й поштовхом для побудови нового, соціалістичного ладу, відповідної йому економічної й політичної систем. На прикладі СРСР Й.В. Сталін детально окреслює й коротко характеризує їх сутність, особливості й переваги над капіталістичними.

А взагалі, запропонований Сталіним розділ «історичний матеріалізм» за своїм змістом, ідеями, понятійним апаратом має значно більше відношення до марксистської політекономічної теорії, ніж до соціально-філософського вчення. Хоча, і це треба теж визнати, у другій половині ХХ століття, насамперед у навчальних курсах із істмату та в різноманітній літературі для нього, якраз марксистські економічні постулати й найбільш загальні категорії радянські науковці зробили засадничими; із них створили науково-теоретичний фундамент і понятійний інструментарій для діалектико-матеріалістичної філософської моделі суспільства та його історичного розвитку.

На наш погляд, для історико-філософських досліджень феномену «радянська філософія» (філософія в СРСР, *марксистсько-ленінська філософія*), для точності оцінок її взаємозв'язку з компартійною ідеологією найбільш принциповим і значущим моментом у сталінському нарисі до «Короткого курсу» є те, що сам Й.В. Сталін **визначив діалектичний матеріалізм не як філософію марксизму і не як марксистську ідеологію** (це заслуга його адептів та популяризаторів-прислужників), **а як світогляд, причому світогляд окремого суб'єкта політики**. Прочитуємо його дефініцію²⁰: **«Діалектичний матеріалізм є світоглядом марксистсько-ленінської партії. Він називається діалектичним матеріалізмом тому, що його підхід до явищ природи, його метод вивчення явищ природи, його метод пізнання цих явищ є діалектичним, а його тлумачення явищ природи, його теорія – матеріалістичною.**

Історичний матеріалізм є поширенням положень діалектичного матеріалізму на вивчення суспільного життя, застосуванням положень діалектичного матеріалізму до явищ життя суспільства, до вивчення суспільства, до вивчення історії суспільства (виділено нами, курсив – Сталіна. – В. В.)» (див, наприклад: Сталин, 1997: 253).

Ось і все. У сталінському визначенні діамату та істмату не проглядається ніякого їх

²⁰ А будь-яке з визначень Сталін завжди ретельно обдумував, підбирав найточніші поняття чи слова, їх повтори та логічно формулював, уникаючи можливої багатозначності сенсів-значень. Суттєву різницю між світоглядом, з одного боку, і філософським ученням та ідеологічною доктриною – з іншого, чудово розуміє, а також може пояснити будь-який кваліфікований філософ за допомогою декількох речень.

ототожнення з марксизмом-ленінізмом як філософським ученням. Чого, безумовно, не можна сказати про тих представників радянського «цеху професійних філософів або істориків філософії», хто в посібниках, навчальній і довідковій літературі явно або неявно, усвідомлено або внаслідок марксистської філософської недосвідченості це зробив.

Тлумачення статусу й функцій діалектичного та історичного матеріалізму в радянській філософії і структурі марксизму-ленінізму в другій половині ХХ століття

У різні періоди з кінця 1930-х і до середини 1980-х, насамперед, тлумачення радянськими класиками *діалектичного та історичного матеріалізму*, імперативно визначали концептуальні й методологічні засади, головні функції філософського та суспільно-політичного знання й пізнання. Вони жорстко зумовлювали їх ідеологічні завдання й світоглядні цінності, слугували абсолютним критерієм істинності філософських й політико-філософських ідей та узагальнень, змістовно й структурно забезпечували відтворення й припустимі межі модернізації всієї системи гуманітарної науки, освіти, а також політичної пропаганди в Радянському Союзі й навіть частково вплинули на розвиток філософської думки вже в незалежній Україні (див. зокрема: Білий, 2009: 22; Єрмоленко, 2003: 131; Лісовий, 2008: 554-555, 566; Лой, 2009: 26-28; Лютий, 2009: 29-30; Мінаков, 2009: 213-226; Хома, 2009: 38).

Перш за все можна впевнено стверджувати, що «діалектичний та історичний матеріалізм» як стрижень марксистсько-ленінського філософського та суспільно-політичного знання й досліджень за своїм змістом, характером та головними функціями (пізнавальна, світоглядна, ідеологічна) істотно не збігаються з компартійною ідеологією чи політичною доктриною. Вони теоретично глибші, за проблематикою масштабніші, а за сутністю постулатів значно ґрунтовніші, ніж уся сума рекомендацій та приписів партійних документів (програма КПРС, постанови пленумів, рішення з'їздів, доповіді вищих керівників партійних органів республік та Союзу тощо) чи марксистсько-ленінська ідеологічна доктрина монополюю правлячої в СРСР компартії. А головне, більшість партійних документів, навіть тих, що включали в себе елементи, ознаки соціально-філософських концептуальних узагальнень чи пропозицій, як правило, мали політико-прикладний характер. У них визначалися стратегічні й тактичні цілі, завдання, орієнтири, способи, засоби тощо: для реальної політики правлячої партії; для конкретних соціально-економічних перетворень; для підтримки, корекції чи реформування внутрішніх для країни суспільно-політичних або зовнішніх для держави економічних та політичних відносин; для розвитку духовної культури, системи світоглядних цінностей, політичної свідомості громадян, окремих їх (етнонаціональних, соціальних, конфесійних тощо) груп.

Для розуміння марксистсько-ленінської базової ідеї про системний і функціональний взаємозв'язок діалектичного та історичного матеріалізму зі світоглядом, а також трансформації теоретичних уявлень про них потягом радянського постсталінського періоду наведемо приклади типових дефініцій.

Так, у 1960-х неодмінним визначальним концептуальним наголосом радянських філософів завжди було те, що вони доводили: марксизм (у його основі діамат, а також його продовження – істмат) є не лише загальною філософсько-науковою теорією природної, духовної й соціальної реальності, а й **світоглядною системою найбільш прогресивного класу доби розвинутого капіталізму, його імперіалістичної стадії – робітничого класу**, а разом із ним і всіх пригноблених малих та великих соціальних груп. (Що, безумовно, значно ширше класової політичної ідеології та значно відрізняється від неї.) **«Діалектичний та історичний матеріалізм**, – пропонував, наприклад, своє визначення Д.І.Чеснаков у праці 1964 року «Исторический материализм», – **стрункий цілісний світогляд робітничого класу**, що дає послідовне матеріалістичне тлумачення всіх явищ дійсності. **Воно спирається на дані науки та практики, служить людству**, і перш за все – робітничому класу, великим знаряддям пізнання світу, визволенням від духовного рабства та знаряддям революційного перетворення дійсності. Уперше з появою марксизму філософія не тільки виражає погляди трудящих, але й опановує свідомість мас, озброює їх науковим методом пізнання та дій, стає філософією мас (виділено

нами. – В. В.)»²¹ (Чеснаков, 1964: 5).

Інший приклад – класична, еталонна дефініція «діалектичного матеріалізму», яка запропонована у професійному виданні «Філософський енциклопедичний словник» (1983), що утворює парадигмальні та дискурсивні для радянської філософської спільноти рамки. За характером концептуалізації цей словник має вищий теоретичний рівень дефініцій, ніж спрощені, адаптовані для студентської аудиторії визначення, представлені у численних підручниках із діамату та істмату, якими послуговувалися в різноманітних за статусом і призначенням навчальних закладах СРСР.

Отже, «діалектичний матеріалізм», констатується в енциклопедичному словнику, це **«філософія марксизму-ленінізму** (тобто його філософські ідейно-теоретичні основи, засаднича аксіоматика, загальні методологічні та гносеологічні установки, приписи. – В. В.), а також **«науковий світогляд, всезагальний метод пізнання світу, наука про найбільш загальні закони руху та розвитку природи, суспільства й мислення** (виділено нами. – В. В.)». Причому сам «діалектичний матеріалізм ґрунтується на досягненнях науки й передовій суспільній практиці, постійно розвивається і збагачується разом із їх прогресом». Крім того, підкреслюється, що діамат – це «вища форма матеріалізму, що представляє собою підсумок всієї попередньої історії розвитку філософської думки». А головне, «філософія марксизму» є «матеріалістичною», оскільки «виходить із визнання матерії єдиною основою світу, розглядаючи свідомість як властивість високоорганізованої матерії, функцію мозку, відображення об'єктивного світу (це стилізоване ленінське тлумачення свідомості. – В. В.); вона називається діалектичною, тому що визнає всезагальний взаємозв'язок предметів та явищ світу, рух і розвиток світу як результат діючих у ньому самому внутрішніх протиріч» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 159).

Як можна побачити на прикладі двох вище наведених дефініцій діамату, радянські філософи зберегли важливий постулат марксизму, який проголошує, що одна з головних функцій діалектичного матеріалізму – *світоглядна*. Проте в другій половині ХХ століття сталінський постулат, що діамат є **«світоглядом» особливого суб'єкта політики, тобто «марксистсько-ленінської партії»**, був уже остаточно відкинутим радянським філософським співтовариством. На відміну від Сталіна філософи в СРСР за часів «хрущовської відлиги» вже заявляли про те, що діалектичний матеріалізм – **«світогляд робітничого класу»**, а десь із середини 1970-х, особливо у 1980-х, вони взагалі почали визначати діамат майже деідеологізовано: не як партійний або класовий світогляд, а як **«світогляд суто науковий»**, що принципово відрізняється за своїми ідейно-теоретичними засадами моделювання картини світу, системою цінностей людського буття від двох інших його основних історичних типів – міфологічного та релігійного.

Розглядаючи проблему розуміння діамату та істмату, а також їх статусу в радянській системі марксистських теоретичних уявлень, необхідно зазначити, що вони слугували двома базовими складниками не у структурі різноманітних філософських досліджень другої половини ХХ століття, а, головним чином, у структурі загальноосвітнього курсу філософії. Він був обов'язковим у системі вищої освіти в СРСР. До таких курсів, що викладалися в будь-якому виші Радянського Союзу на початку 1960-х – в середині 1980-х (університети, інститути, спеціалізовані академії, військові училища, вищі партійні школи тощо), а отже, були абсолютно необхідними для отримання диплома про вищу освіту, належали також «Історія партії» (КПРС), «Політекономія», «Науковий комунізм» (остаточно з 1967 року)²² (про історію його появи та інституціоналізації див., наприклад: Вілков, Руденко, 2017: 53-70; Вілков, Руденко, 2017⁶: 59-83; Вілков, Руденко, 2017^а: 31-45; Vilkov, 2018: 49-55).

²¹ У контексті інтерпретації марксизму як світогляду доволі цікавою є новітня тенденція в еволюції системи цінностей та інтенцій у політичній свідомості громадян США. Так, опубліковані результати проведеного ще в 2019 році опитування американського фонду «Меморіал жертв комунізму» (VCMF) виявилися несподіваними, шокувальними для борців із комуністичною спадщиною. Вони показали, що вперше за останні роки «тільки 57% американців віком до 40 років» визнають, «що Декларація незалежності США краще гарантує рівність, права і свободи, ніж Комуністичний маніфест». Проте, на відміну від них (що раніше було абсолютно неможливо собі уявити стосовно Сполучених Штатів), «36% американців зазначеного віку підтримують ідеї комунізму», а «20% респондентів точно готові проголосувати за соціалістичні сили в США» (Замешательство в США...).

²² Про історію його появи та інституціоналізації (див., наприклад: Вілков, Руденко, 2017: 53-70; Вілков, Руденко, 2017⁶: 59-83; Вілков, Руденко, 2017^а: 31-45; Vilkov, 2018: 49-55).

До речі, останній за своїми напрямками й проблематикою дослідження доповнював і розширював предметне поле «історичного матеріалізму», який за своєю суттю залишався все ж загальною соціологічною теорією, а також своєрідним марксистським симбіозом соціальної філософії та філософії історії, із деякими елементами політичної філософії та того знання й методології, що нині на Заході відносять до історичної політології.

Таким чином, в СРСР поряд із **«історичним матеріалізмом»** (марксистська загальна соціологічна теорія та методологія пізнання соціуму) у системі суспільствознавчих наук і досліджень функціонував і **«науковий комунізм»**. Він включав у себе комплекс різноманітних досліджень та теоретичного моделювання (безумовно, з позицій імперативів радянського марксизму, «марксизму-ленінізму», ідеалів і цінностей комуністичної доктрини та світогляду) соціально-політичних процесів і феноменів доби руйнування капіталізму та побудови соціалістичного, а потім комуністичного суспільства; аналіз тих явищ, що мали стосунок до сучасної політики або вплив на неї. До тематики наукового комунізму, на відміну від «історичного матеріалізму» як соціально-філософської концепції, відносилася і вся історія суспільно-політичної соціалістичної та комуністичної думки, критичний розгляд сучасних немарксистських або антимарксистських концепцій. На початку 1980-х компартійною владою в межах наукового комунізму як галузі суспільно-політичних досліджень було запроваджено навіть вузькоспеціалізований підхід чи ідеологізований напрям критичного аналізу, головною функцією якого стала контрпропаганда проти антикомуністичних, антирадянських, націоналістичних, клерикальних ідей, ідеологем, міфологем, концепцій, доктрин тощо.

Для порівняння істмату й наукового комунізму в аспектах їхнього предметного поля та функцій наведемо ключові положення тієї базової інтерпретації, яку було запропоновано в монографії «Історичний матеріалізм», написаній в «еру відлиги» (видано в 1964 році) відомим радянським фахівцем Д.І.Чеснаковим, інтегрованим на початку «хрущовської відлиги» в радянську вищу партійну структуру (ЦК КПРС), якраз тоді, коли нову суспільствознавчу галузь дослідження й дисципліну (*науковий комунізм*) ще тільки спробували концептуально сформулювати й упровадити в систему науково-дослідних та освітніх установ СРСР, а також визначення історичного матеріалізму, яке через двадцять років було задекларовано у «Філософському енциклопедичному словнику».

Отже, Чеснаков підкреслював, що **«наукова соціологія – історичний матеріалізм – є філософською наукою. Вона вирішує конкретні проблеми суспільного життя, керується науковими положеннями діалектичного матеріалізму (виділено нами. – В. В.)»**. **«Наукову соціологію, – нагадував радянський філософ, – створену Марксом і Енгельсом та розвинену Леніним, КПРС та комуністичними партіями всіх країн, ми називаємо історичним матеріалізмом (виділено нами. – В. В.)»**. Його «завданнями» як «наукової соціології є вивчення загальних законів суспільного розвитку, виявлення специфіки всіх найважливіших складників суспільства, розгляд суспільства у взаємодії всіх його частин і законів». Роз'яснюючи переваги істмату, радянський філософ констатував, що головне «методологічне значення марксистської соціології», тобто історичного матеріалізму (особливо наукове теоретико-методологічне значення його концептуального фундаменту та стрижня – «вчення про суспільно-економічні формації»), «полягає в тому, що така теорія дозволила: «перейти від опису суспільних явищ до наукового аналізу їх»; «встановити спільність між різними країнами, що належать до тієї самої суспільної формації»; «і, нарешті, дала основу та критерій для розрізнення загальних соціологічних, чинних протягом ряду формацій законів та *специфічних* законів кожної суспільно-економічної формації» (Чеснаков, 1964: 9-10).

У свою чергу, *історичний матеріалізм* («істмат») визначається у «Філософському енциклопедичному словнику» так: **«Складник марксистсько-ленінської філософії та одночасно загальна соціологічна теорія, наука про загальні й специфічні закони функціонування і розвитку суспільно-економічних формацій. Історичний матеріалізм є поширенням принципів діалектичного матеріалізму на сферу суспільних явищ. Таке добудовування матеріалізму „доверху“ означало створення принципово нової форми матеріалізму і знаменувало появу наукової соціології (виділено нами. – В. В.)»**. У цьому довідковому виданні шляхом посилення на Леніна одним із визначальних чинників та мотивів

появи істмату оголошується те, що «усвідомлення непослідовності матеріалізму привело Маркса до переконання в необхідності «узгодити науку про суспільство з матеріалістичною основою й перебудувати її відповідно до цієї основи» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 228).

На відміну від **«історичного матеріалізму» «науковий комунізм»** (цей термін і концепт після XXI з'їзду КПРС (1961), де було прийнято програму-стратегію швидкої побудови комунізму в СРСР, остаточно замінив ленінське поняття «науковий соціалізм») як галузь суспільно-політичних досліджень мав власний об'єкт, предмет, завдання, функції тощо. У межах марксизму-ленінізму типово, хоча й не без ідеологічного пафосу, його розуміли й визначали як теорію, що «логічно завершує інші дві частини марксизму – філософію і політекономію соціалізму й комунізму – та органічно пов'язує їх із рухом народних мас, які борються за комунізм»; галузь суспільствознавства, що має власний предмет дослідження й «не зливається ні з історичним матеріалізмом, ні з політичною економією»; «науку про закони класової боротьби пролетаріату та соціалістичної революції, про стратегію й тактику класової боротьби та диктатуру пролетаріату, шляхи і методи будівництва соціалізму і комунізму»; «суспільно-політичну науку, яка «дає цілісну картину комуністичного суспільства, характеристику фаз та етапів його розвитку» (Чеснаков, 1964: 12).

Наведемо приклад стандартного визначення «наукового комунізму», яке пропонувалося в науковій і довідковій літературі, насамперед у численних радянських підручниках²³, посібниках, науково-методичних виданнях: «Науковий комунізм – невід'ємна частина марксизму-ленінізму. Він вивчає закономірності розвитку світового революційного процесу, закономірності виникнення та розвитку комуністичної формації – вищої сходинок прогресу людства. Ці закономірності визначають основний зміст соціальних змін у нашу епоху – епоху переходу від капіталізму до соціалізму і комунізму... Марксистсько-ленінське вчення – це цілісна і струнка система філософських, економічних і соціально-політичних поглядів, що взаємно доповнюють один одного. Тільки сукупність всіх цих поглядів дає теоретичну основу для розв'язання проблем революційного перетворення суспільства. У широкому розумінні *науковий комунізм* (або *науковий соціалізм*, що рівнозначно) є загалом марксизмом-ленінізмом» (Научный коммунизм: учебник для вузов, 1981: 3-4).

Треба підкреслити, що марксизм-ленінізм, який проголошувався і вважався офіційною ідеологією комуністичної партії й Радянського Союзу, згідно з його розумінням ще В.І. Леніним та всіма марксистами-ленінцями, включав філософію (насамперед істмат та істмат) тільки як одну з трьох його основних частин, дві з яких філософією аж ніяк не були. У цьому випадку неодмінно акцентовано декларувалося: «Основні теоретичні джерела марксизму – німецька класична філософія, англійська політекономія, французький утопічний соціалізм»; марксизм-ленінізм є «органічним синтезом його складників – діалектико-матеріалістичної філософії, пролетарської політичної економії та наукового комунізму». «Разом із тим», заявляючи про безсумнівну «цілісність марксизму-ленінізму», яка «відображає його спрямованість на всебічний аналіз об'єктивної дійсності, необхідність пізнання всіх її сторін для теоретичного обґрунтування всесвітньо-історичної місії робітничого класу», завжди й обов'язково підкреслювалося, що **«кожен його складник має відносну самостійність і має власний предмет дослідження (виділено нами. – В. В.)»** (Философский энциклопедический словарь, 1983: 344-345).

²³ Нагадаємо, що навчальні програми і плани (а також кількість відведених на них годин), предмет, тематична структура, ідейно-теоретичні наголоси, проблематика курсу «наукового комунізму» і т.п. фактично повністю визначалися централізовано, уніфіковано, стандартизовано. Тобто Міністерством освіти СРСР (за наявності контролю з боку відповідного відділу ЦК КПРС) та запроваджувалися відповідними республіканськими структурами, які, безумовно, були лише адміністративним «передавальним механізмом», інституціоналізованим інструментом для втілення змісту «єдино правильних», а зазвичай (особливо після завершення доби так званої «хрущовської відлиги») – ортодоксальних, ідейних та концептуальних приписів марксизму-ленінізму, необхідних і актуальних, часто кон'юнктурних на той чи інший час, настанов партійної ідеології.

Те саме стосується і всілякої освітньої й довідкової літератури з «наукового комунізму».

В СРСР, у період 60-х – середини 80-х років XX століття тиражувалися лише рекомендовані, а насправді – нормативно затверджені, фактично дозволені міністерствами (зокрема, Міністерством вищої та середньої спеціальної освіти УРСР) абсолютно типові, переважно російськомовні видання, що готувалися авторським колективом, зазвичай на чолі з академіками АН СРСР. Потім такі підручники нерідко перекладалися мовами титульних народів республік Радянського Союзу або країн соціалістичної співдружності. А підручники чи посібники, що готувалися й видавалися протягом згаданої вище доби науковцями з республік Радянського Союзу, нібито «авторські самостійно» були структурною й змістовною калькою тих, що поширювалися на загальносоюзному рівні.

І навіть якщо візьмемо не базові визначення й інтерпретації діалектичного та історичного матеріалізму з такого спеціалізованого видання, як «Філософський енциклопедичний словник», а з будь-якого типового підручника для вишівського курсу філософії другої половини 1960-1980-х, то і в ньому запропонована тематика й проблематика виявиться вельми далекою від ідеологічної. Вона є класичною філософсько-онтологічною й гносеологічною. Наприклад, ось повний перелік тем у посібнику 1970 року «Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм» (підкреслимо, підготовленому суто партійно-ідеологічною структурою – кафедрою марксистсько-ленінської філософії Вищої партійної школи при ЦК КПРС за участю академіків від філософії): «Предмет марксистсько-ленінської філософії»; «Матерія та форми її існування»; «Свідомість, її походження»; «Діалектика як учення про всезагальні взаємозв'язки й розвиток»; «Закон єдності та боротьби протилежностей»; «Закон переходу кількісних змін у якісні»; «Закон заперечення заперечення»; «Категорії матеріалістичної діалектики»; «Теорія пізнання». Останнім розділом будь-якого підручника, як правило, ставав той, що мав назву «Критика сучасної буржуазної філософії» (Марксистско-ленинская философия, 1972: 334-335)²⁴.

Як і у посібнику/підручнику з діамату, типова тематика, структура курсу істмату (з незначними варіаціями) була такою: «Предмет історичного матеріалізму»; «Суспільство та природа»; «Матеріальне виробництво – основа існування й розвитку суспільства»; «Базис та надбудова»; «Класи і класові відносини»; «Історичні форми спільності людей»; «Політична організація суспільства»; «Соціальна революція»; «Суспільна свідомість і її форми»; «Роль народних мас і особистості в історії. Особистість і суспільство»; «Суспільний прогрес». Нерідко до них додавалися кілька специфічних тем залежно від відомчої спеціалізації навчальних закладів та контингенту студентів (наприклад: Шептулин, 1970; Курс марксистско-ленинской философии, 1974).

Тематично типовий курс «наукового комунізму» включав зазвичай таку проблематику.

На початку – предмет, місце в системі марксистсько-ленінських наук, взаємодія з ними, методи пізнання, що передбачало висвітлення історії суспільно-політичної думки (домарксистські, що називалися утопічними, соціалістичні вчення, далі – теоретичні суспільно-політичні погляди К.Маркса та Ф.Енгельса, ленінський етап у розвитку соціалістичних і комуністичних ідей та проектних настанов їх реалізації). Потім слідував розділ (у формі декількох глав, параграфів і т.ін.), присвячений розгляду проблем теорії соціалістичної революції, аналізу тенденцій сучасної епохи та революційного процесу, історичній логіці становлення світової соціалістичної системи, основним протиріччям та причинам кризи світового/глобального капіталізму – економічним, соціальним, політичним, ідеологічним та духовно-культурним; ролі в таких умовах революційного робітничого та національно-визвольного руху; осмисленню проблем війни та миру. Обов'язковим структурним блоком курсу наукового комунізму був той, що орієнтував на ретельне вивчення радянського марксистсько-ленінського варіанту; це різноманітні аспекти теорії та практики, причому не лише політичні – побудову соціалізму (як першої фази комуністичного суспільства) від завоювання влади у жовтні 1917 року до створення системи соціалістичної співдружності на засадах однотипності економічного ладу та розвиненої кооперації, подібності політичних систем, ідеології та цінностей, орієнтирів скоординованої внутрішньої та зовнішньої політики тощо. Завершальний тематичний блок пропонував

²⁴ Будь-який, навіть нинішній, бібліотечний каталог засвідчить, що в СРСР аналіз проблематики, яка відноситься до «діалектичного матеріалізму» (так само як до матеріалізму історичного), не обмежується спрощеною навчальною й довідковою літературою. Протягом другої половини ХХ століття радянські філософи, у тому числі відомі українські, опублікували велику кількість фундаментальних, колективних та персональних оригінальних монографій (не кажучи вже про безліч статей), рівень аналізу, предметне поле, масштабність досліджень, понятійно-категоріальний апарат яких аж ніяк не збігаються з тим, що пропонувалося в літературі для вивчення стандартного нормативного курсу філософії у вишах Радянського Союзу, у тому числі й для фахової філософської освіти. Ось декілька прикладів монографій: *Ильенков Э.В. Диалектика и гносеологические функции категорий количества и качества* (1960); *Копнин П.В. Диалектика как логика* (1961), *Копнин П.В. Диалектика, логика, наука* (1973); *Материалистическая диалектика*: в 5 т. (1981–1985); *Смирнов И.Н. Материалистическая диалектика и современная теория эволюции* (1978); *Оруджев З. М. Диалектика как система* (1973), *Кулпф Ф., Оруджев З. Диалектическая логика: основные принципы и проблемы* (1979); *Суворов Л.Н. Материалистическая диалектика* (1980); *Босенко В.А. Диалектика как теория развития* (1966), *Босенко В.А. Актуальные проблемы диалектического материализма* (1983). До речі, незважаючи на радикальні суспільні перетворення, останній залишився вірним діалектиці марксизму, про що свідчить така його незвичайна, як для пострадянських українських реалій, монографія 2010 року під назвою «Диалектика мстит за пренебрежение к ней», що стала другою частиною його монографії «Всеобщая теория развития», яка вийшла у світ в 2001 році.

тлумачення марксистсько-ленінського, із суттєвими доповненнями ідей та прогностичного бачення керівництвом правлячої партії суті суспільного, бездержавного ідеалу майбутнього людства. Тобто комунізму. Матеріал цього структурного блоку, поряд із висвітленням реальних і актуальних соціально-економічних та суспільно-політичних процесів (науково-технічна революція, урбанізація, демографія, соціальна політика, міжнародні та міжнаціональні відносини, проблеми розвитку демократії та виховання, управління суспільним життям, завдання формування нової культури та сім'ї, ідеологічна конфронтація в сучасному світі та ін.) давав інтерпретацію, схему історичної логіки етапності «комуністичного будівництва». До нього, згідно з партійною доктриною, нібито вже приступило радянське суспільство, комуністична партія і народ. У виданнях з кінця 1970-х хронологічна нижня межа «радянського комуністичного будівництва» окреслювалася етапом офіційно проголошеного в СРСР та зафіксованого у Конституції 1977 року «розвинутого соціалізму». Зміст цієї складової курсу наукового комунізму (посібників, навчальних програм і планів), її тем та характер питань, ідеї, категоріально-понятійного апарату були зовсім відірваними від реальності, найбільш заідеологізованими порівняно з іншими темами. При цьому в теоретичному та ідеологічно-пропагандистському плані комплекс таких «наукових» уявлень і стратегічного бачення перспектив комунізму застосовувався насамперед для боротьби проти західної соціологічної та соціально-політичної теорії. Головне – проти «буржуазної футурології», а також різноманітних антикомуністичних ідеологем, доктрин та концепцій (див., наприклад: Научный коммунизм: учеб. пособие для вузов, 1988; Тадевосян, 1986).

Безумовно, тематика, коло ключових питань навчальних курсів і необхідної для них літератури, зокрема з «діалектичного матеріалізму», зовсім не аналогічні тим, які були актуальними, розглядалися в межах німецької класичної філософії (з її **метафізичністю, абстрактністю ідей, змістовним багатством категоріального апарату, широкою палітрою авторських інтерпретацій та ін.**) до створення марксистської парадигми (особливо його ленінського етапу), а також тим, що стали актуальними для доби постмодернізму. Проте ототожнювати всю філософську думку (науку, дослідження) в СРСР, і навіть тільки діамат та істмат, виключно з політичною ідеологією правлячої в ньому компартії неправомірно, безпідставно, ангажовано²⁵.

²⁵ Як це не парадоксально, але **атрибутивний філософський статус** за діаматом та істматом нині визнають ті неангажовані українські дослідники, хто завжди був переконаним опонентом та радикальним критиком марксистсько-ленінської філософії. Зокрема, видатний український історик філософії В.С. Лісовий зробив такий висновок: «**Діалектичний матеріалізм як теоретична основа марксистсько-ленінської філософії дає змогу виявити фундаментальні засади, які характеризують спосіб філософського мислення, репрезентований «марксистсько-ленінською філософією».** Такими засадами є: а) **метафізичність**; б) **спекулятивно-інтуїтивний спосіб мислення, поєднаний з есеціалізмом**; в) **субстанційність онтології і пов'язаний з цим натуралізм** (виокремлено нами. – В.В.)». А пояснюючи деякі базові сенси-значення свого узагальнення та лексики теоретичної реконструкції філософії марксизму, він, у тому числі, зазначив, що: «Діалектичний матеріалізм перейняв абсолютизм гегелівського мислення, але посилив ознаки його метафізики як субстанційної онтології, в якій замість духовної субстанції за першооснову було взято тілесну – матерію (з цим поєднується теза про матеріальну єдність світу). Хоча діалектичний матеріалізм претендував на статус «наукової філософії», але водночас він містив ознаки спекулятивно-інтуїтивного мислення, успадкованого від Гегеля. Терміном «спекулятивність» позначають спосіб мислення, що полягає у наданні переваги апріорному та інтуїтивному способу мислення, здатному відкрити засадничі сутності» (Лісовий, 2008: 562). А узагальнено характеризуючи «особливості історичного матеріалізму як застосування законів діалектики для тлумачення суспільства (соціальна філософія) і «законів історичного розвитку» (філософія історії)», український дослідник оцінює істмат як різновид філософського вчення про соціум та його історію.

А лаконічно суть істмату, його «основні характеристики» як соціальної філософії та філософії історії В.С. Лісовий визначив так: «а) **економічний редукціонізм (поведінку людей, установи, форми суспільної свідомості пояснюють шляхом їх зведення до суспільно-економічних відносин**; б) еволюційний прогресивізм і пов'язаний з ним універсалізм (усі суспільства долають однакові стадії розвитку – суспільно-економічні формації); в) **невирішеність питання між суспільно-історичною зумовленістю людської діяльності і вільним вибором напрямків історичного розвитку, творенням історії**; г) волюнтаризм у практиці (виокремлено нами. – В.В.)». На основі ж такого розуміння марксистської філософської концепції суспільства та логіки його багатомірної історії (економічної, політичної, культурної, духовної тощо) український філософ висунув радянському марксизмові головне (але, на нашу думку, перебільшене) політико-ідеологічне та світоглядне обвинувачення. «Фактично марксистсько-ленінська філософія, – заявив він, – стала обґрунтуванням морального, правового, політичного нігілізму, що є найгіршим успадком у колективній ментальності пострадянських суспільств» (Лісовий, 2008: 565-566).

Втім, вище наведена інтерпретація Лісового все ж залишає поза увагою ті принципові марксистські постулати, якими ще навіть його засновники підкреслювали активну роль свідомості людей, її різних форм у суспільно-історичних процесах, у реалізації об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Саме останнє, нагадаємо, особливо намагався обґрунтувати Ф. Енгельс, виступаючи проти обвинувачень марксизму в тотальному «економічному детермінізмі» (п'ять відомих його «Листів про історичний матеріалізм» 1890-1894 років, написаних К. Шмідту, Й. Блоху, Ф. Мерінгу, В. Боргіусу та опублікованих у 37 та 39 томах зібрання «Творів» К. Маркса і Ф. Енгельса).

А таке, як свідчить практика сучасності, відбувається, як правило, внаслідок того, що нинішній дослідник історії радянської філософії або зовсім не знайомий із предметом свого дослідження, або є заручником антипатії до марксизму, який сприймає і тлумачить з ідейних та ціннісних позицій анти- чи контрмарксистських ідеологічних або світоглядних переконань, ідеалів, цінностей, уявлень, симпатій тощо.

Тут необхідно також пояснити, що за радянських часів у численних публікаціях, особливо навчального та довідкового призначення, вважалося за необхідне акцентувати увагу на тому, що «діалектичний та історичний матеріалізм» є насамперед «загальною методологічною основою марксизму-ленінізму». Їх поява є «великим революційним переворотом в історії суспільної думки, здійсненим Марксом і Енгельсом, значною мірою пов'язаним зі зміною предмета, методу, суспільної ролі філософії». Радянські автори також роз'яснювали, що особливості діалектичного та історичного матеріалізму зумовлені тим, що «використання філософської теорії в інтересах класової боротьби пролетаріату, **включення у сферу наукового дослідження суспільно-історичної практики, створення революційної діалектики і матеріалістичного розуміння історії привели до появи принципово нової філософської науки**, яка пододала ідеалізм і споглядальність всієї колишньої філософії. Найважливішим завданням філософії стало **наукове обґрунтування** революційно-перетворювальної діяльності на основі пізнання найбільш загальних законів природи, суспільства і мислення (виділено нами. – В. В.)» (Философский энциклопедический словарь, 1983: 345).

Таким чином, оцінюючи специфіку діамату та істмату як філософії марксизму, у тому числі порівняно з усіма іншими філософськими школами та течіями, необхідно розуміти, що найбільш принциповим, атрибутивним для радянського марксизму, особливо у другій половині ХХ століття, був **імперативний сцієнтистський теоретичний наголос** на тому, що марксистська (марксистсько-ленінська) філософія ґрунтується на досягненнях усіх природничих, суспільствознавчих та гуманітарних наук, а тому, без сумніву, **є суто науковою філософією**. А її базові гносеологічні установки й вимоги для теоретичного моделювання феноменів природи, свідомості, суспільного життя, а також методологія та критерії істинності абсолютно аналогічні вимогам і стандартам науки, головним завданням, призначенням якої, на відміну від усіх інших форм пізнання, є, без сумніву, **відкриття об'єктивних законів і закономірностей**.

Розглядаючи феномен радянської філософії й оцінюючи її зв'язок із ідеологічною доктриною компартії, можна доволі впевнено стверджувати, що філософські та політико-філософські ідеї праць класиків марксизму (К. Маркса, Ф. Енгельса, В.І. Леніна), їхнє теоретичне моделювання минулого та майбутнього всесвітньої історії (особливо концепція прогресуючого стадіального розвитку людства шляхом поетапної, закономірної, об'єктивно зумовленої зміни суспільно-економічних формацій від первіснообщинного ладу до комуністичного суспільства), з одного боку, стали концептуальним підґрунтям, теоретико-методологічними засадами та ідеологічними приписами для відтворення й розвитку соціально- та політико-філософського знання й пізнання в СРСР. А з іншого – *служували першоосновою й обов'язковими імперативами для формування партійної ідеології й революційної доктрини*. У різні часи радянської історії вони ставали в цьому процесі «всесильними обмежувачами» для їх можливої корекції, хоча завжди дієво забезпечували їх **теоретичну та сцієнтистську апологію**. Та й загалом дві ці функції радянського марксизму (**марксистсько-ленінської філософії**) поширювалися на всю систему політичної влади й режиму в Радянському Союзі (до речі, так само як і в більшості інших країн, що нібито будували соціалізм, як, наприклад, в КНР).

А тому, якщо лаконічно, то необхідно визнати, що сама компартійна ідеологія й загалом так звана **радянська ідеократія** однозначно залежали від суті марксистсько-ленінської філософії, базових ідей її класиків. Адже вся ця нібито всесильна **ідеократія**, по-перше, не могла суперечити їм, а тим більше відкинути їх відкрито. По-друге, державно-партійна політична й ідеологічна машина в СРСР не могла, та й не мала ресурсів (інституційних, інтелектуальних, адміністративних і т. ін.) для того, щоб керувати, тотально цензурувати й контролювати відтворення й розвиток галузі філософського та суспільно-політичного знання й пізнання, її освітні та науково-дослідні складники. В іншому випадку не було б таких феноменів, як, наприклад, «самвидат», дисидентські рухи, «філософи-шістдесятники». Та навіть Й.В. Сталін (нині

проголошений «найбільшим та найкривавішим тираном серед тиранів усіх часів і народів», а колись названий **«найкращим другом українського народу»**)²⁶, якщо дивитися неупереджено, неангажовано, у конкретно-історичному контексті, відкидаючи шари «відлигової», «перебудовної» та пострадянської міфології, що розповідає про його «абсолютистське володарювання» (з початку 1930-х, коли він отримав повну можливість керувати не лише партійним апаратом, а й державою, і до 1953 року, а як доводять на основі численних архівних документів сучасні авторитетні російські історики, фактично до грудня-лютого 1951 року), не мав персональної безмежної влади ні в державі, ні у партії, ні над апаратом репресивних органів. Одноосібно він не створював і не контролював ні ідеологічну доктрину в СРСР, ні необхідні для його функціонування базові нормативно-правові акти²⁷.

Таким чином, можна вважати безпідставними, позбавленими наукової (а не суб'єктивно та вибірково підбраної) аргументації твердження про повну залежність «радянської філософії» (у змістовному та інституційному планах) від політичного режиму в СРСР, від ідеологічної доктрини КПРС, тобто від так званої *ідеоократії*. А такі категоричні оцінки нерідко давалися представниками сучасного українського філософського співтовариства, декларуються прихильниками радикальної неоліберальної гуманітарної інтелігенції в пострадянських країнах.

А проблема полягає ще й у тому, що такий підхід чи дослідницька установка не лише стають чинником міфотворчості в галузі історичної науки (включно з історією філософії), а й призводять до схематизму, примітивізації радянської духовної спадщини, до вкрай спрощеного погляду на структуру, рівні й роль нібито підпорядкованих та, навпаки, привілейованих складників чи галузей у комплексі філософського та суспільно-політичного знання (в марксизмі-ленінізмі) в СРСР, так само як і слугують підґрунтям для заяв про те, що в радянському співтоваристві філософів й суспільствознавців існували (за сферами дослідження чи дисциплінами) якісь особливі (крім академічних) статуси (див., наприклад, Білий, 2009: 21).

Непереконливою доказовою базою чи аргументацією для тверджень про те, що радянський марксизм і філософські розвідки лише слугували й були інституційно підпорядковані *«ідеоокраїї»* (як мінімум в історико-філософському плані це теоретично некоректно), є й посилання на те, що більшість праць професійних філософів обов'язково будувалася на цитуванні текстів класиків марксизму, партійних документів. Адже ті з представників радянського філософського співтовариства (як свідчить, зокрема, приклад новаторської праці В.Ю. Євдокименка «Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму» 1967 року, що стимулювала тенденцію філософських досліджень української суспільно-політичної спадщини), хто не був кон'юнктуристами, не бажав публічно засвідчити свою безмежну відданість, лакейську лояльність режиму, цього не робили (див., наприклад: Євдокименко, 1967). Хоча, з іншого боку, і це вочевидь, філософи або ті в СРСР, хто пропонував колегам і громаді свої філософські роздуми, сформувалися, мислили й творили в парадигмі марксизму-ленінізму. Глибоко та детально ознайомитися з іншими парадигмами у них фактично ніякої можливості не було. Перекладів текстів величезної кількості немарксистських, навіть більше, антимарксистських філософів не існувало, а їх оригінали в бібліотеки (та й у закриті спецфонди), за вкрай рідкими винятками, не

²⁶ Зокрема, 19 жовтня 1939 року газета «Вільна Україна» та інші місцеві видання (на Західній Україні. – В. В.) опублікували «Гасла до виборів в Українське Народне Зібрання», у яких декілька разів згадувався «вождь та вчитель, кращий друг українського народу – великий Сталін». Обране «Народне Зібрання» (у голосуванні взяло участь 4 434 тисячі осіб, за попередньо узгоджених кандидатів «за» було подано 92,8% голосів) 27 жовтня проголосило декларацію «Про входження Західної України до складу СРСР та воз'єднання з Україною». Головним пунктом Декларації до керівництва СРСР й УРСР «про включення Західної України до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки» проголошувалося: «покласти кінець віковому роз'єднанню українського народу» та «з'єднати» його «в єдиній державі» (Хавич).

²⁷ Про це наочно свідчать, зокрема (якщо не міфологізувати причини й не приховувати імена справжніх ініціаторів масових «політичних репресій» другої половини 1930-х, наприклад, того ж М.С. Хрущева), гострі конфронтаційні процеси в межах партійного керівництва (СРСР, республік, областей тощо) при підготовці нової Конституції та нового виборчого закону в 1936–1937 роках. Так само, як і той факт, що на піку власної популярності в народі та в умовах концентрації одноосібної військової, державної, партійної влади в країні (1944 р.) Сталіну не вдалося легально, відповідне до статутних норм компартії Радянського Союзу, відсторонення партійних структур, вищої та середньої ланки партійної бюрократії від управління економічними процесами. Ідеться про підготовлений і запропонований Сталіним невеликому за кількістю на той час Політбюро ЦК ВКП(б) проект рішення про позбавлення партійних органів усіх рівнів функцій прямого керування економікою, соціально-економічною політикою, залишивши за ними лише функції «агітації та пропаганди», а також кадрової політики. Ці нібито «вірні та покірні соратники-прислужники вождя-тирана» відмовилися не лише затвердити сталінські пропозиції, а й навіть допустити до обговорення їх на засіданні ЦК компартії.

потрапляли.

Навіть більше, ті, хто представляв опозицію компартійній ідеології та політиці, писали в дискурсі марксизму-ленінізму, вишукували «справжні ідеї В.І. Леніна», що, на їхнє переконання, перекутили або догматично «переформатували» партійні ідеології.

Яскравий приклад для розуміння цього феномену та процесу – пояснення І. Дзюби, який вже за часів незалежності (1998), «спробуючи „примирити“ читача з однією особливістю способу викладу», а саме з «характерним для радянських часів „цитатним“ (посилання на авторитетів!) способом аргументації», і насамперед роз'яснити «надмір цитат і посилань на класиків марксизму-ленінізму» у своїй праці, чітко заявив: «Свого часу коментатори „Інтернаціоналізму чи русифікації?“ пояснювали це тим, що одним із адресатів праці було партійне керівництво, для якого аргументом могли бути тільки посилання на класиків марксизму-ленінізму. Це так, але це не все. Адже другим адресатом було все-таки тогочасне суспільство. А воно було – в основній своїй масі – в полоні нав'язаного йому догматичного мислення, і розкріпачення думки починалося з розхитування цих догм „із середини“, з їх несподіваного, парадоксального розгортання, а то і з повернення їм значення, сфальшованого партією. До того ж розвиток світогляду автора йшов таким шляхом. У протистоянні життя і догм життя поступово брало гору. Але й сьогодні я вважаю, що без Маркса (особливо), Енгельса, Леніна та ряду інших видатних комуністичних мислителів і політиків неможливо зрозуміти рух історії в ХІХ і ХХ століттях».

«У всякому разі, – додав І. Дзюба, – абсолютно неслухним було б припущення (яке іноді й робилося), що автор „маскувався“ під марксистськи зорієнтованого або ж дбав про невразливість позиції, виявляв обачність і обережність. Про маскування не могло бути й мови, оскільки **автор щиро вірив у гуманізм комуністичних ідеалів (і сьогодні не відкидає їх огулом** (виділено нами. – В. В.) – є серед них вічні загальнолюдські, хоч „Компартія України“ тут ні при чім). А про обережність смішно й говорити при тій кількості нечувано різких як на ті часи публічних звинувачень на адресу режиму з вуст підрадянської людини. Автор тоді усвідомлював, що таке не прощається, і був готовий до всього» (Дзюба).

Узагальнено специфіку типових світоглядних переконань, системи політико-ідеологічних цінностей, що були характерні для тих, хто займався філософськими чи соціально-політичними дослідженнями в Радянській Україні 60-70-х років, охарактеризував В.С. Лісовий. Він підкреслив, що навіть більшість представників українського дисидентського руху «не заперечувала соціалізм, а була зорієнтована на його „олюднення“, тобто на „соціалізм з людським обличчям“», а деякі з текстів дисидентів, «поширювані в самвидаві, містили елементи марксистської і комуністичної риторики». При цьому єдиним, що принципово відрізняло праці представників офіційного марксизму в СРСР та його опонентів, перетворювало їхні розвідки, особливо із суспільно-політичної проблематики, на альтернативні (зазвичай ревізійні), було те, що дисидентські самвидавівські матеріали будувалися на тій «логіці, що суперечила марксистському класовому принципу», тоді як «усі найважливіші ціннісно навантажені поняття („свобода“, „права людини“, „справедливість“, „рівність“) майже в усіх тогочасних опозиційних текстах були поза класовою ідеологією. Унаслідок цього основні поняття-цінності не зазнавали в їхніх текстах деконструкції через застосування класового принципу, а навпаки, обстоювали їх самоцінність. самодостатність» (Лісовий, 2008: 552).

До речі, при дослідженні творчості представників філософської спільноти та гуманітарної інтелігенції в Радянському Союзі необхідно враховувати радикальну трансформацію їхньої «картини світу» (світогляду, переконань, базової системи етичних та соціально-політичних цінностей тощо), яка відбувалася протягом другої половини минулого століття. І насамперед враховувати те, що в 80-х роках минулого століття (на відміну від кінця 1950-1960-х) серед громадян СРСР та, особливо, еліт майже не було тих, хто щиро вірив у ідеали комунізму або соціалізму (див., зокрема, Журавлев). А тим більше був би переконаний у тому, що радянські реалії є їх справжнім втіленням. Фактично у післявоєнні роки чим активнішою та масштабнішою ставала офіційна радянська пропаганда комуністичних ідей, тим більше у масовій (суспільній) свідомості населення «країни соціалізму» посилювалася та поширювалася тенденція до деідеологізації як декомунізації. Головною причиною ж цього процесу стала величезна розбіжність між, з одного боку, ідеологією, яку проголошувала правляча державою КПРС через усі

інституції влади, пропаганди, освіти, культури, ЗМІ, а з іншого – радянською реальністю, яка не тільки не нагадувала про успіхи втілення комуністичного проекту, а й була далекою від практичної реалізації економічних, політичних, соціальних та інших фундаментальних принципів того соціалістичного суспільства, яке уявляли класики марксизму. Наочним виявом спроб розв'язання такого протиріччя, різновидом конфлікту «невідповідності соціалістичних ідеалів та реалій» стали, зокрема, події в Чехословаччині (1968 року, так звана Празька весна) і спроби «перебудови» в СРСР, з великою надією на краще майбутнє підтримані спочатку більшістю його громадян.

Аналізуючи радянську філософію та специфіку соціально-політичних досліджень в СРСР також нагадаємо, що одним із значних негативних наслідків загальної парадигмальності та наративності марксизму-ленінізму ставало, зокрема, те, що ті філософські та суспільствознавчі дослідження, які доходили до стадії публікації (монографії, статті, підручники, словники і т. ін.), «слабували на примітивізацію, вульгаризацію», були також заручниками поширених, майже тотально запроваджених в СРСР *«загальнометодологічних принципів»* або *«усталеної практики висвітлення результатів наукових пошуків»*²⁸.

Характеризуючи такий радянський феномен майже обов'язкової для професійного співтовариства структури історико-філософських праць, український дослідник О. Хома пише: «Загалом „порядне історико-філософське дослідження радянських часів виглядало так: у вступі – кілька принагідних цитат із класиків, у тексті кілька сакраментальних згадувань про обмеженість „домарксистської“ філософії, основний же текст присвячувався переповіданню змісту вчень минулого». Хоча, зазначає філософ, навіть подібний «„емпіризм“, позбавлений набридливих ідеологем, виглядав значно привабливішим за радянську правовірність, проте навряд чи призначення історії філософії полягає лише в описі (виділено нами. – В.В.). Опанування ж альтернативних історико-філософських методологій тривалий час було неможливим». Але загалом, робить висновок він, «офіційна методологічна спрямованість на пошук проявів боротьби матеріалізму з ідеалізмом не лише породжувала час від часу до непристойності редукаціоністські схеми, вона ще й значною мірою детермінувала свою опозицію, не даючи їй змоги розвинути до повноцінної альтернативної методології» (Хома, 2009: 35).

Пояснюючи витoki вищезгаданої практики й детально характеризуючи сутність принципу «партійності» як дослідницького імперативу та стрижня марксистсько-ленінського філософського підходу, особливо впливу В.І. Леніна на формування стандартів «публічного філософського мислення» в СРСР, а також на появу панівного способу аргументації та доказу для всього загалу радянських філософів (до них можна зарахувати і дослідників суспільно-політичних процесів), інший український фахівець із історії філософії, Г. Аляєв, пише: «Власне, вся система Ленінової аргументації побудована на викритті того чи іншого філософа як ідеаліста – і „ніякі викрути, ніякі софізми“ у вигляді тих чи інших філософсько-термінологічних новацій не могли зупинити цієї своєрідної процедури філософсько-партійної ідентифікації. „Хлоп'яцтвом було б, справді, думати, що вигаданням нового слівця можна відмогтися від основних філософських напрямів“» (Ленін, s.a.: т. 18, с. 46). Тоді як сам „принцип партійності філософії, зі всією наочністю проведений“ у ленінському «Матеріалізмі й емпіріокритицизмі», проглядається не тільки в чіткому розподілі всіх філософів (минулого так само, як і сучасності) на два табори – матеріалістів та ідеалістів, а також марксистів та ангімарксистів (буржуазних підлабузників та ревізійністів), – а й у безпосередній ідентифікації тих чи інших філософських конструкцій – не тільки, скажімо, соціально-філософських, а й онтологічно-гносеологічних, – з відповідними класовими інтересами („тенденціями й ідеологією ворожих класів сучасного суспільства“ (Ленін, s.a.: т. 18, с. 351)» (Аляєв, 2009: 47-48).

У підсумку Г. Аляєв, заявивши, що «ленінський принцип партійності визначив для радянської філософії зовсім іншу відносно практично всієї філософії ХХ століття орбіту розвитку» (Аляєв, 2009: 50), фактично проголосив і самого Леніна, і його «принцип» ледь не головними чинниками, що стали перешкодою для прогресу марксистської філософії радянського типу,

²⁸ Хоча у той же час, як зазначив цей український філософ, «історія філософії в СРСР, попри несприятливу ідеологічну кон'юнктуру, все ж не зводилась до чистого ідеологізму, адже підготовка перекладу будь-якого твору Аристотеля, Канта чи Гегеля передбачає розв'язання цілої низки суто фахових проблем, *відтак і високої кваліфікації»* (Хома, 2009: 35-36).

зробили її маргіальною стосовно сучасної світової філософської думки.

А загалом, орієнтуючись на подібні до Аляївської інтерпретації сутності та функцій марксистсько-ленінського **«принципу партійності у філософії»**, нині у філософському середовищі й формується стійке уявлення, що радянський марксизм (включно з його філософською основою – діаматом та істматом) не був філософією, а виконував лише функцію ідейного інструмента ідеологічної боротьби компартійної влади проти всіх її опонентів чи ворогів у сфері теоретичного моделювання реальності (соціальної, політичної, духовної тощо).

Зі свого боку пояснимо, що більшість тих сучасних українських істориків філософії, хто абсолютизує ідеологічну ангажованість чи заявляє про «заідеологізованість радянської філософії», підкреслює її самовіддане служіння «ідеалам партії комуністів», ототожнює марксизм-ленінізм із ідеологією КПРС, не пам'ятають або не знайомі з базовими сенсами-значеннями й розумінням засновниками марксизму та його радянськими послідовниками **«принципу партійності філософії»**, суть і вимоги якого чітко прописано в працях Ф. Енгельса і В.І. Леніна.

Тому особливо підкреслимо, що принцип партійності філософії – це не відкрита чи прихована її ідеологізованість, ідейне служіння вузькопартійним інтересам лібералів, соціалістів, комуністів, націоналістів, монархістів, консерваторів тощо. Адже **«партійність»** марксистського підходу у філософії – це насамперед безкомпромісний поділ усіх філософських учень і відповідно філософів на прихильників «матеріалізму» та «ідеалізму», а також чіткий наголос на тому, що будь-яке філософське вчення, концепція, теоретичне моделювання буття й свідомості так чи інакше виражають і захищають інтереси суспільних класів і груп, слугують фундаментом їхніх політичних, економічних, правових тощо ідеологом та міфологом. За марксизмом, філософія, філософське вчення не може бути **«чистим мисленням»**, абсолютно незалежним від запитів конкретно-історичної суспільно-економічної та політичної доби, об'єктивних тенденцій її розвитку, а отже, від потреб, які виникають у певних умовах та відповідають цілям акторів/суб'єктів політики.

До того ж, якщо у публікаціях результатів розвідок радянських філософів та суспільствознавців, істориків філософської думки **«принцип партійності»** обов'язково застосовувався для загальної характеристики, вихідного позиціонування, критики-маркування, позитивної або негативної оцінки поглядів і концепцій філософів минулого чи сучасності, то в межах загальної, абстрактної або, навпаки, вкрай спеціалізованої тематики філософських досліджень в СРСР цей принцип не відігравав визначальної ролі.

Висновки

Підсумовуючи проведений аналіз можна визнати, що в пострадянському українському співтоваристві філософів та суспільствознавців сформувався декілька наративів. Причому більшість із них – всупереч історико-філософським та культурно-духовним реаліям, зокрема, розвитку філософії та суспільно-політичних досліджень в Радянському Союзі в другій половині ХХ ст., – пропонує категоричну ментальну й наукову настанову, за якою нібито за радянських часів як самі лідери й ідеологи-теоретики російсько-радянської компартії (В.І. Ленін і Й.В. Сталін), так і їхні праці мали визначальний вплив на гуманітарну науку, духовну культуру, світогляд, політичне життя тощо в СРСР. В аспекті оцінок генезису і можливостей прогресу філософської та суспільно-політичної думки того часу це переважно стосується ленінської суто філософської праці **«Матеріалізм і емпіріокритицизм»** і, особливо, нарис-статті Й.В. Сталіна **«Про діалектичний та історичний матеріалізм»**. Авторів цих праць звинувачують у створенні й упровадженні концептів і теоретичної моделі «діалектичного та історичного матеріалізму», а також у проголошенні цих двох тематичних блоків марксистсько-ленінської філософії її «основними складовими частинами». І зрозуміло, що масштабне поширення у сучасному історико-філософському дискурсі подібних ідей з необхідністю може призвести лише до єдиного висновку: уся радянська чи марксистсько-ленінська філософська думка в СРСР могла бути тільки відтворенням постулатів із творів В.І. Леніна та Й.В. Сталіна, а тому була заручником їхньої філософської обмеженості й радикальних компартійних ідеологічних переконань, що у концентрованій формі утворювали «марксистський катехізис», своєрідну марксистсько-

ленінську «Біблію» (див., наприклад, Арестова, 2002: 171-182) під назвою «діалектичний та історичний матеріалізм».

Парадигмальним, майже тотально панівним в українському філософському дискурсі часів незалежності став наратив (запропонований у працях таких авторитетних в Україні фахівців з історії філософії, як Г. Є. Аляєв, О. В. Білий, В. І. Гусєв, А. М. Лой, С. В. Пролєєв, потім відтворений у багатьох публікаціях їхніх adeptів, які належать до наймолодшої генерації українських філософів), який стверджує, а нерідко безапеляційно й бездоказово констатує, що концептуальні моделі двох «апостолів» російського, а потім і радянського марксизму, здебільшого вищезгадана праця Сталіна, нібито стали визначальною причиною того, що радянська марксистсько-ленінська філософія (так само, як суспільно-політичні дослідження) з кінця 1930-х до перемоги горбачовської перебудови наприкінці 1980-х була «догматичною», «вульгарно-схематичною», «схоластичною», «недієздатною до творчого розвитку»; перетворилася на «квазімислення», «антиміслення», «схилилася перед авторитетами» (К. Марк, Ф. Енгельс, В.І. Ленін, певний період – Й.В. Сталін); «найголовнішим аргументом при обґрунтуванні визнавалися посилання на класиків марксизму-ленізму»; здебільшого філософія в Радянському Союзі виконувала функцію «охоронно-репресивну» або «формування покірливого світогляду»; була «суто ідеологічно заангажованою» й, відстоюючи «принцип партійності», перетворилася на покірливу служницю компартійних інтересів та цілей, забезпечувала апологію політики партії, мала винятково наукообразну або теоретизовану форму ідеології ВКП(б) – КПРС, а як світоглядні уявлення, система цінностей мас (громадян СРСР та частини соціалістичних країн) виконувала роль своєрідних «догматів комуністичної віри», «світської релігійної доктрини».

Узагалі, окреслена вище теоретична позиція багатьох пострадянських вчених при тлумаченні логіки історії, генези філософії й комплексу соціально-політичних досліджень у радянській філософії сформувалася задовго до проголошення незалежності України. Українськими істориками філософії цієї нової політичної доби її запозичено з публікацій чи висловлювань більш раннього етапу розвитку філософської думки/науки в СРСР. Проте з'ясувати коли та ким вперше вона була публічно заявлена не уявляється можливим. Втім безперечним історичним фактом можна вважати те, що відразу після смерті Сталіна, особливо в добу «хрущовської відлиги», від його концептів «діалектичного та історичного матеріалізму», як системи беззаперечної аксіоматики, що мала загальну назву «марксистсько-ленінська філософія», а більш ідейно та структурно ширше – «марксизм-ленізм» (триєдність марксистського філософського вчення, політекономії та наукового комунізму), почали поступово відмовлятися. Науковці (значно менше ніж працівники закладів вищої освіти) прийняли активно модернізувати як діамат та істмат, так і марксистсько-ленінську філософію в цілому – в напрямку більшої метафізичності інтерпретації її предмета, функцій, методології, проблематики – за допомогою ідейних запозичень із західної філософії, теоретичної соціології й політичних наук. Іншою тенденцією модернізації марксизму-ленізму частково стали приховані деідеологізація й декомунізація. (У розвідках представників так званого дисидентського руху, які нерідко також поставали в «марксистсько-ленінському одязі», заявляли про себе як очищений від компартійної догматики марксизм та особливо – ленізм, такий тренд виявився провідним, визначальним). Щодо діалектичного та історичного матеріалізму, то їх перестали ототожнювати зі світоглядом виключно «комуністичної партії» або «пролетаріату».

Якщо лаконічно підсумовувати, то тут, *по-перше*, треба зазначити, що звинувачуючи Леніна й, безумовно і насамперед, працю Сталіна «Про діалектичний та історичний матеріалізм» у тому, що вони є головним чинником усіх філософських вад радянського марксизму, ледь не визначальною причиною й непереборною перешкодою на шляху до його вільного й продуктивного розвитку в Радянському Союзі, панівна більшість сучасних українських дослідників радянської філософії (крім таких метрів і фахівців найвищої кваліфікації, як П. Ф. Йолон, М.В. Попович, В.Г. Табачковський, а в аспекті інтерпретації ленінського і сталінського впливу на особливості та проблеми генезису філософії в СРСР – і В.С. Лісовий) посилається або просто нагадує тільки про факт присутності сталінського нарис-статті у такому знаковому посібнику для кінця 1930-х – початку 1950-х рр., як «Короткий курс історії ВКП(б)» (перше

видання – у 1938 році). Утім, радикально критикуючи й обструкціоністські оцінюючи роль сталінського нарису, вони не згадують його публікації в інших ґрунтовних і масштабних виданнях. Насамперед – у його збірках «Питання лєнінізму» (виходили з 1926 до кінця 1952 року, 11 збірок). Те саме стосується й 13 томів зібрання численних і різноманітних за тематикою праць Й.В. Сталіна. Таким чином, Сталін (подібно до того, як це намагався довести ще його головний ідейний і політичний ворог – Л.Д. Троцький) представляється в сучасному українському історико-філософському дискурсі як ортодокс, як людина, яка мало що розуміла у філософії, а була лише найвищим державно-партійним функціонером-тираном, чий внесок у розвиток марксистсько-лєнінської філософії обмежується розробкою концептів «діалектичного та історичного матеріалізму», причому виключно в межах компартійної ідеологеми й з позицій суто комуністичних світоглядних приписів і цінностей.

По-друге, проголошуючи нечисленні праці В.І. Лєніна (їх сучасні історики філософії, як правило, залишають поза увагою) і Й.В. Сталіна – де запропоновано їхні тлумачення «діалектичного та історичного» – «катехизисом» радянського марксизму, марксистсько-лєнінської філософії, дослідники у пострадянській Україні зовсім не враховують ті нові (іноді доволі радикальні) концептуальні, ідейні, методологічні тощо зміни, що відбувалися в ній із середини 1950-х до початку 1990-х. Це стосується інтерпретації суті, функцій, призначення й статусу діамату та істмату в структурі філософських і суспільно-політичних досліджень у системі академічної науки й комплексі навчальних дисциплін для професійної філософської освіти в СРСР. За межами предметного поля пострадянських розвідок (за незначним винятком) залишається й аналіз взаємозв'язку догматичної, діаматівсько-істматівської радянської філософії з різноманітними постсталінськими новітніми галузями, сферами, течіями, напрямками, підходами у межах системи філософського та суспільно-політичного знання й пізнання, які за їх ідейно-теоретичними, методологічними, ідеологічними основами, світоглядною ціннісною орієнтацією хоча і являлись формально марксистськими, але безпосередньо ніяк не пов'язувалися з тим, що традиційно відносилось до діалектичного та історичного матеріалізму, його аксіоматики, проблематики й гносеологічних приписів.

А загалом, як показує проведений аналіз масштаб чи ступень впливу лєнінських праць, особливо сталінського нарису-статті «Про діалектичний та історичний матеріалізм», на генезис філософії та суспільно-політичних досліджень в Радянському союзі, в парадигмальних пострадянських історико-філософських наративах явно перебільшується. Він значною мірою оцінюється ангажовано, нерідко ціннісно упереджено, неадекватно реальному процесу розвитку філософської та соціально-політичної думки в СРСР, а самі такі розвідки не відповідають критеріям науковості, наближуються за своїм характером і суттю до усвідомлюваної або породженої незнанням предмета дослідження ідеологізованою міфотворчістю.

Бібліографія

- Александров, Г.Ф. (1946). История западноевропейской философии. Издание второе, дополненное. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР.
- Арестова Н. Марксизм: ідеологія versus релігія. *Пізній радянській марксизм та сьогоднішня: Філософсько-антропологічні студії*. К.: «Стилос», 2003, с. 171-182.
- Аляев, Г. (2009). Біля витоків радянської філософії. Богданов contra Лєнін: наука проти віри? *Філософська думка*, № 3, с. 40-52.
- Білий, О. (2009). Самоцензура і філософський дискурс. *Філософська думка*, № 3, с. 20-22.
- Вілков, В. Ю., Руденко, С. В. (2017). Запровадження «наукового комунізму» в СРСР як визначальний чинник створення системи спеціалізованої політологічної освіти і напряму наукових досліджень політики в Київському університеті. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 5 (24), с. 52-73.
- Вілков В. Ю., Руденко С. В. (2017^a). Особливості створення системи політологічної освіти і науки в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка університеті. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 6 (25), с. 29-48.

- Вілков В.Ю., Руденко С.В., (2017⁶). Запровадження «наукового комунізму» в СРСР як визначальний чинник створення системи спеціалізованої політологічної освіти і напрямку наукових досліджень політики і Київському університеті. Методологічні засади модернізації філософської та політологічної освіти і науки України: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет».
- Гусев, В. (2009). Ув'язнена філософія: діамат та істмат vs червоний позитивізм та червоний екзистенціалізм. *Філософська думка*, № 3, с. 16-20.
- Диалектический материализм. (Под общей редакцией академика Г.Ф. Александрова). (1953). М.: Государственное издательство политической литературы.
- Дзюба, І. Передне слово. <http://litopys.org.ua/idzuba/dz01.htm>
- Євдокименко, В. Ю. (1967). Критика ідейних основ українського буржуазного націоналізму. К.: Наукова думка.
- Єрмоленко, А. (2003). Пізній марксизм – філософія цинічного розуму. *Пізній радянській марксизм та сьогодення: Філософсько-антропологічні студії*. К.: «Стилос», с. 131-141.
- Замешательство в США: 36 процентов американцев среднего возраста поддерживают идеи коммунизма <https://topwar.ru/164350-zameshatelstvo-v-ssha-36-procentov-amerikancev-srednego-vozrasta-podderzhivajut-idei-kommunizma.html>
- Журавлев, Д.А. Расплата за могущество: вклад Сулова в развал СССР не меньше, чем Горбачева. http://realtribune.ru/news/authority/4597?utm_source=politobzor.net
- Курс марксистско-ленинской философии: учеб. пособие. 2-е изд., дополн. / под. ред. Е.А. Хоменко и М.И. Ясюкова. (1974). М.: Воениздат.
- Ленин, В.И. (1977). Карл Марс. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 26. М.: Издательство политической литературы, с. 415-426.
- Ленин, В.И. (1980). Об отношении рабочей партии к религии. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 17. М.: Издательство политической литературы, с. 415-426.
- Ленин, В. И. (1960). Три источника и три составных части марксизма. *Полное собрание сочинений*, 5 изд. Том 23. М.: Политиздат, с. 40-48.
- Лісовий, В.С. (2008). Українська філософська думка 60–80-х років ХХ ст. *Історія української філософії: Підручник*. К.: Академвидав, с. 548-578.
- Лой, А. (2009). «Філософія-покруч». *Філософська думка*, № 3, с. 25-29.
- Лютій, Т. (2009). Кому потрібна «радянська філософія»? *Філософська думка*, № 3, с. 28-32.
- Марксистско-ленинская философия. Диалектический материализм. Издание второе. (1972). М.: «Мысль».
- Мінаков, М. (2009). Невловима впливовість тоталітаризму: радянська філософія і сучасний інтелектуальний ландшафт. *Україна модерна*, №3 (14), с. 207-227.
- Научный коммунизм: Учебник для вузов / П.Н. Федосеев, В.Г. Афанасьев, К.Н. Брутенец и др. 5-е изд. (1981). М.: Политиздат.
- Научный коммунизм: Учеб. пособие для вузов / Ануфриев Е.А., Бестужев-Лада И.В., Богина Е.Л. и др. (1988). М.: Политиздат.
- Попович, М. (2009). Про філософську культуру країни на ім'я «СРСР». *Філософська думка*, № 3, с. 5-15.
- Сталин, И.В. (1952). О диалектическом и историческом материализме. *Вопросы ленинизма*. Издание одиннадцатое. М.: Госполитиздат, с. 574-602.
- Сталин, И.В. (1997). О диалектическом и историческом материализме. *Сочинения*. Том 14. М.: Издательство «Писатель», с. 253-282.
- Сталин, И.В. (1952). Об основах ленинизма. *Сочинения*. Том 6. М.: Государственное издательство политической литературы, с. 69-188.
- Тадевосян, Э.В. (1986). Проблемы научного коммунизма: Учеб. Пособие для ун-тов марксизма-ленинизма. М.: Политиздат.
- Философский энциклопедический словарь. (1983). М.: Сов. Энциклопедия.
- Хавич, О. День в истории. 27 октября: Галичина и Волынь попросились в состав Украины. <https://ukraina.ru/history/20191027/1025469897.html>

- Хома, О. (2009). Історія зарубіжної філософії в сучасній Україні: радянська «різома». *Філософська думка*, № 3, с. 32-39.
- Чагин, Б.А. (1956). Защита и обоснование Г.В. Плехановым диалектического и исторического материализма в борьбе против ревизионизма (*Вступительная статья*). Плеханов Г.В. *Избранные философские произведения*. Том 2. М.: Государственное издание политической литературы, с. 5-28.
- Чеснаков, Д.И. (1964). Исторический материализм. М., «Мысль».
- Шептулин, А.П. (1970). Философия марксизма-ленинизма. М.: Политиздат.
- Vilkov, V. (2018). "Scientific Communism" and the Modern Political Science in Ukraine. *Ukrainian Policymaker*, Volume 2, p. 48-55.
<https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/381503.pdf>

References

- Alexandrov, G.F. (1946). History of Western European philosophy. Second edition, supplemented. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences.
- Arestova N. Marxism: ideology versus religion. *Late Soviet Marxism and the Present: Philosophical and Anthropological Studies*. Kyiv: "Stilos", 2003, p. 171-182.
- Alyaeu, G. (2009). At the origins of Soviet philosophy. Bogdanov contra Lenin: science against faith? *Philosophical Thought*, № 3, p. 40-52.
- White, O. (2009). Self-censorship and philosophical discourse. *Philosophical Thought*, № 3, p. 20-22.
- Vilkov V., Rudenko S. The Introduction of "Scientific Communism" in the Soviet Union as a Determining Factor of Creating a System of Specialized Political Science Education and Research Policy Directly at Kiev University. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, 5(24), p. 52-73.
- Vilkov V., Rudenko S. (2017a). Peculiarities of creating a system of political science education and science at Taras Shevchenko National University of Kyiv. *Współpraca Europejska, Warszawa, Polska, Wydawca – Consilium Sp. z o.o.*, № 6 (25), p. 29-48.
- Vilkov V., Rudenko S. (2017b). The introduction of "scientific communism" in the USSR as a determining factor in the creation of a system of specialized political education and, for example, research in politics and the University of Kiev. Methodological principles of modernization of philosophical and political education and science of Ukraine: Monograph. Kyiv: Publishing and Printing Center "Kyiv University".
- Gusev, V. (2009). Imprisoned philosophy: diamat and istmat vs red positivism and red existentialism. *Philosophical Thought*, № 3, p. 16-20.
- Dialectical materialism. (Edited by Academician GF Alexandrov). (1953). Moscow: State Publishing House of Political Literature.
- Dziuba, I. Foreword. <http://litopys.org.ua/idzuba/dz01.htm>
- Evdokimenko, V. Yu. (1967). Critique of the ideological foundations of Ukrainian bourgeois nationalism. К.: Scientific opinion.
- Yermolenko, A. (2003). Late Marxism is a philosophy of the cynical mind. *Late Soviet Marxism and the Present: Philosophical and Anthropological Studies*. Kyiv: "Stilos", p. 131-141.
- Confusion in the United States: 36 percent of middle-aged Americans support the ideas of communism <https://topwar.ru/164350-zameshatelstvo-v-ssha-36-procentov-amerikancev-srednego-vozrasta-podderzhivajut-idei-kommunizma.html>
- Zhuravlev, D.A. Retribution for power: Suslov's contribution to the collapse of the USSR is no less than Gorbachev's. http://realtribune.ru/news/authority/4597?utm_source=politobzor.net
- Course of Marxist-Leninist philosophy: textbook. allowance. 2nd ed., Supplement. / pod. ed. E.A. Khomenko and M.I. Yasyukova. (1974). М.: Voenizdat.
- Lenin, V. (1977). Carl Mars. Complete collection of works, 5th ed. Volume 26. М.: Publishing House of Political Literature, p. 415-426.
- Lenin, V. (1980). On the attitude of the workers' party to religion. Complete collection of works, 5th ed. Volume 17. М.: Publishing House of Political Literature, p. 415-426.

- Lenin, V. (1960). Three sources and three components of Marxism. Complete collection of works, 5th ed. Volume 23. M.: Politizdat, p. 40-48.
- Forest, V.S. (2008). Ukrainian philosophical thought of the 60-80s of the twentieth century. History of Ukrainian philosophy: Kyiv: Akademvidav, s. 548-578.
- Loy, A. (2009). "Philosophy-twist". *Philosophical Thought*, № 3, p. 25-29.
- February, T. (2009). Who needs "Soviet philosophy"? *Philosophical Thought*, № 3, p. 28-32.
- Marxist-Leninist philosophy. Dialectical materialism. Second edition. (1972). M.: "Thought".
- Minakov, M. (2009). The subtle influence of totalitarianism: Soviet philosophy and the modern intellectual landscape. *Modern Ukraine*, №3 (14), p. 207-227.
- Scientific communism: A textbook for universities / P.N. Fedoseev, VG Афанасьев, K.H. Brutenets et al., 5th ed. (1981). M.: Politizdat.
- Scientific Communism: Textbook manual for universities / Anufriev EA, Bestuzhev-Lada IV, Bogina EL et al. (1988). M.: Politizdat.
- Popovich, M. (2009). About the philosophical culture of the country named "USSR". *Philosophical Thought*, № 3, p. 5-15.
- Stalin, I. (1952). On dialectical and historical materialism. Questions of Leninism. Edition one-tenth. M.: Gospolitizdat, s. 574-602.
- Stalin, I. (1997). On dialectical and historical materialism. Essays. Volume 14. M.: Publisher "Writer", p. 253-282.
- Stalin, I. (1952). On the foundations of Leninism. Essays. Volume 6. M.: State Publishing House of Political Literature, p. 69-188.
- Tadevosyan, E.V. (1986). Problems of scientific communism: Textbook. Handbook for universities of Marxism-Leninism. M.: Politizdat.
- Philosophical encyclopedic dictionary. (1983). M.: Sov. Encyclopedia.
- Havich, O. A day in history. October 27: Galicia and Volhynia applied to join Ukraine. <https://ukraina.ru/history/20191027/1025469897.html>
- Homa, O. (2009). History of foreign philosophy in modern Ukraine: Soviet "rhizome". *Philosophical Thought*, № 3, p. 32-39.
- Chagin, B.A. (1956). Protection and justification GV Plekhanov of dialectical and historical materialism in the struggle against revisionism (Introductory article).
- Plekhanov GV Selected philosophical works. Volume 2. M.: State edition of political literature, p. 5-28.
- Chesnakov, D.I. (1964). Historical materialism. M., "Thought".
- Sheptulin, A.P. (1970). Philosophy of Marxism-Leninism. M.: Politizdat.
- Vilkov, Vyacheslav (2018) "Scientific Communism" and the Modern Political Science in Ukraine. *Ukrainian Policymaker*, Volume 2, 48-55. <https://doi.org/10.29202/up/2/7>

DIALECTICAL AND HISTORICAL MATERIALISM IN THE STRUCTURE OF MARXISM-LENINISM PHILOSOPHICAL TEACHING AND POLITICO-IDEOLOGICAL DOCTRINE

Vyacheslav Vilkov, PhD (*Philosophy*), Associate Professor, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine (senior staff scientist at Faculty of Philosophy)
<https://orcid.org/0000-0002-3542-0756>
e-mail: tvvvilkof59@gmail.com

Received: December 14, 2020
Approved for printing: February 22, 2021
Published: February 26, 2021

Vilkov V. (2021) Dialectical and Historical Materialism in the Structure of Marxism-Leninism Philosophical Teaching and Politico-Ideological Doctrine. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. Philosophy*, 1(4), 113-139. <https://doi.org/10.17721/2523-4064.2021/4-12/12>

Abstract

The article presents the results of the study of the specifics of the use by V.I. Lenin and I.V. Stalin of the concepts of «dialectical» and «historical» materialism; Stalin's understanding and interpretation of the essence and functions of these two main types of axiomatics of Marxist-Leninist philosophy, which were proposed in his work «Dialectical and Historical Materialism», that was included in «History of the Communist Party of the Soviet Union (Bolsheviks): Short Course» (its first edition was published in 1938) and up to the 11th collection of his works, lectures, articles, speeches, etc. under the title «Concerning Questions of Leninism» (first published in 1939), are analysed in detail.

The proposed analysis reveals the Stalinist and post-Stalinist understanding of the essence, structure and functions of dialectical and historical materialism; its theoretical and methodological foundations and status in the structure of Marxist-Leninist philosophy; highlights the Stalinist approach to understanding the relationship of Marxist philosophy with the ideological doctrine of the Communist Party of the USSR and the Communist worldview. The article defines the significant changes in Soviet Marxism from the end of 1953 until the end of the 1980s. It refers to the conceptual interpretation of dialectical and historical materialism, recognised in Soviet times as the basis and two main components of Marxist-Leninist philosophy. In addition, the leading tendencies that were formed among Soviet scientists of the 1960s and 1980s, as new approaches to understanding the nature of the interrelationships of Marxist-Leninist philosophy, primarily "diamat" and "istmat", with the Communist Party ideology and those branches of social studies (mainly «scientific communism»), which formed a single system of philosophical and socio-political knowledge, a complex of sciences and academic disciplines commonly known as «Marxism-Leninism», are highlighted in the article. The main tendencies of the post-Stalinist era in the interpretation of the ideological, theoretical and methodological role of dialectical and historical materialism, their status in the structure of Soviet philosophy and social-political science, as well as the specifics of correcting their ideological and worldview intent during the second half of the twentieth century are characterised.

Within the framework of this analysis, the paradigmatic narratives, declared by Ukrainian researchers of the post-Soviet era to assess the role of V.I. Lenin and, especially, I.V. Stalin («Dialectical and Historical Materialism») in the emergence of fundamental problems and negative processes during the development of philosophical and socio-political thought in the USSR for the entire post-Stalin period of history, are identified and summarised.

The main research methods are systemic, comparative, discursive, content analysis, prescripts of scientism and the principle of historicism.

The study may be particularly relevant for a scientifically balanced, ideologically unbiased, adequate comprehension of the history and logic of the development of philosophical and socio-political thought in the Soviet Union and Ukraine since independence.

Keywords: *dialectical materialism, historical materialism, scientific communism, Marxism-Leninism, Marxist-Leninist philosophy, Soviet social and political science, V. Lenin, I. Stalin.*